

Küszöb

S. Varga Pál: A trauma értelmetlensége	3
---	---

Főtér

Takács Miklós: A trauma „vándorló” fogalmáról	4
Bánfalvi Attila: A trauma mint kulturális narratíva	10

Macskakő

Lászlóffy Csaba: Óda az elrendeltetésről	16
Mezősi Miklós: Klytaimnéstra mentsége Fényt a homályra Kurta kísérlet	20
Korpa Tamás: Mi urunk, a Vagy	21
Láp az erdőkerületben	22
B. Tóth Klári: Kávéház a festőkhöz	23
Barcsai László: Út Olykor	25
Magolcsay Nagy Gábor: jelenléted az ajó halloween	26
Lőrincz P. Gabriella: Villanás Tőparti napnyugta	27

Kapualj

Barna Attila: Emlékkavicsok a jelenből Beszélgetés Halmos Sándorral a zsidóság múltjáról, helyzetéről	28
--	----

Árkádok

Wesselényi-Garay Andor: Kortárs magyar templomépítészet II. A helyek kihívása – posztorganikus építészet	34
--	----

Tisztaszoba

Filep Tibor: A megtestesülés fájdalma Beszélgetés Bényi Árpád festőművésszel – II. rész	43
---	----

Lépcsők

Ureczky Eszter: Mintha sebed sebed volna Menyhért Anna: <i>Elmondani az elmondhatatlant.</i> <i>Trauma és irodalom</i>	49
Tóth Barna: A birs is alma Borbély Szilárd: <i>Árnyképrajzoló</i>	52
Józsa István: Az író mesterségről – Lászlóffy Csaba próza kötete kapcsán	54
Kozma Tamás: A bölcsességszerető Dante Szabó Tibor: Dante élethölcelete	56

Műhely

Kovács Szilvia: Traumatapasztalat és elbeszélhetőség W. G. Sebald <i>Austere litz</i> és <i>Kivándoroltak</i> című regényeiről	58
--	----

Toronyszoba

Lapis József: Párhuzamos életrajzok	62
--	----

E számunk szerzői:

Bánfalvi Attila filozófiai író, Debrecen
Barcsai László költő, Miskolc
Barna Attila újságíró, Debrecen
Flep Tibor újságíró, Debrecen
Józsa István esztéta, Kolozsvár
Korpa Tamás költő, egyetemi hallgató, Debrecen–Szendrő
Kovács Szilvia tanár, Debrecen
Kozma Tamás egyetemi hallgató, Debrecen
Lapis József PhD-hallgató, Debrecen
Lászlóffy Csaba költő, Kolozsvár
Lőrincz P. Gabriella költő, Beregszász
Magolcsay Nagy Gábor költő, Miskolc
Mezősi Miklós költő-irodalomtörténész, Szombathely–Budapest
Takács Miklós irodalomtörténész, Debrecen
B. Tóth Klári költő, festő-restaurátor, Budapest
Ureczki Eszter egyetemi hallgató, Debrecen
S. Varga Pál irodalomtörténész, Debrecen
Wesselényi-Garay Andor építész, Budapest

Médiapartnereink:

www.epiteszforum.hu

politika.hu
A fiatal politológusok lapja

A Debreceni Disputa megvásárolható az alábbi könyvesboltokban:
Alternatív Könyvesbolt, Hatvan u. 1/A
Fókusz Könyvesház és Galéria, Hunyadi János u. 8–10.
Sziget Könyvesbolt, Egyetem tér 1.
A folyóirat elektronikus formában olvasható: www.deol.hu

Debreceni Disputa

VII. évfolyam, 5. szám, 2009. május
Megjelenik 1000 példányban

Főszerkesztő: **S. Varga Pál**

Szerkesztőbizottság:

†Bényi Árpád, Berényi Dénes, Berkesi Sándor,
Gáborjáni Szabó Botond, Görömbei András,
Hollai Keresztély, Orosz István

Szerkesztők:

Berta Erzsébet (Árkádok), **Lapis József** (Lépcsők, Pláza)
Nagy Gábor (Fotó), **Papp András** (Macskakő)
Szénási Miklós (Kapualj)

Anyanyelvi lektor: **Arany Lajos**

Kiadja: a **Debrecen Önkormányzat Lapkiadó Kft.**
4025 Debrecen, Simonffy u. 2/A, tel.: (52) 581-800
E-mail: disputa@deol.hu

Felelős kiadó: **Angi János**

Borító, lapterv: **Petromán László**
Tördelés: **Kaméleon Dizájn Kft.**, tel.: (52) 532-211

Nyomtatás: **Alföldi Nyomda Zrt.**, 4027 Debrecen,
Böszörményi út 6., tel.: (52) 515-715

ISSN 1785-5152

A trauma különös egzisztenciális tapasztalat.

Ha eszünk, iszunk, szeretkezünk, ha örülünk vagy csalódunk, élményeink mélyén meghúzódó egzisztenciális tapasztalatunkat eleve kanalizálja, értelmezi – és ezzel legitimitást is ad neki – az a kultúra, amelynek mintáit akarva-akaratlanul követjük. Ezek az elemi érzéki tapasztalatok eleve kulturális értelmezettségben jönnek létre. Bármily egyedi és intenzív élményben is részesítenek bennünket, belesimulnak a lét (kulturánk által sugalmazott) megnyugtató ismétlődésének és ismételhőségének hullámlásába.

A traumatikus tapasztalat viszont egyseri és megismételhetetlen. Megismételhetetlenségében feltárul valami a létből, amit a mégoly intenzív, ám a kultúra által kanalizált-értelmezett tapasztalatok nem tesznek hozzáférhetővé, s amit a kulturális mintázat kínálta értelemmel nem lehet összhangba hozni. (A Holokauszt azért is válhatott a trauma alapvető alakzatává, mert ilyen eredendő, a kulturális kanalizálást-értelmezést kizáró egzisztenciális tapasztalat jelentkezett be általa összemberi léptékben.)

Aki traumát szenved el, magára marad fájdalommal; nem képes rá, hogy sérelmét, a sérelem kiváltotta egzisztenciális megrendülését a tapasztalok ismétlődésén alapuló közös értelem nyelvén elbeszélje, s így nemcsak a nagyobb közösségből lökődik ki, hanem saját intim közösségéből is, amely – nem lévén részese az illető egyén traumatikus tapasztalatának – a sérült iránti együttérzése ellenére is zavartalan kapcsolatban marad a közös kultúra értelemadó mintázatával. A traumatizált személy, aki képtelen rá, hogy a fájdalomra adott reakcióját összhangba hozza az őt szocializáló kulturális mintázattal, hajlamosá válik, hogy nekitámadjon a közös értelmet fenntartó narratíváknak; ahhoz, hogy ne kelljen feladnia önmagát, kétségbe kell vonnia azt az értelemvilágot, amely nem vesz tudomást fájdalomról. A meghasonlás akkor is feloldhatatlan marad, ha a szenvedő fél nem támad – romboló indulata ekkor önmaga ellen fordul s megbetegíti. A közösségnek esélye sincs, hogy dialógusra lépjen a traumatikus tapasztalattal; csupán enyhítheti a sérült ember magányát, s hidakat építhet neki, hogy visszatérhesen az értelem világba és elhordozza fájdalmát.

Traumatikus tapasztalat ugyanakkor nem csupán egyént érinthet; a kollektív trauma egyedisége és megismételhetetlen-

sége a közösségek értelemadó narratíváinak felbomlásával fenyeget. A kollektív trauma olyan rés, amelyen át a lét eredendő értelemnélkülisége tör be egy kultúra rendezett és értelem világába. Hogy Vörösmarty Mihályt idézzük: „A föld megőszült; Nem hajszálanként, mint a boldog ember, Egyszerre őszült az meg, mint az isten, Ki megteremtven a világot, embert, E félig istent, félig állatot, Elborzadott a zordon mű felett És bánatában ősz lett és öreg.” Ez a vers megkísérli beleírni a kollektív traumát az apokaliptikus narratívába, de ehelyett lerombolja; nincs bűn és nincs büntetés, nincs ok és nincs okozat, csak az értelmetlen szenvedés iszonyata van.

Az egyén szerencsésnek mondhatja magát, ha sérülését kollektív trauma részeként szenvedte el; nem marad magára fájdalommal, nem egyedül kell megküzdenie a traumában feltáruló értelmetlenséggel. A trauma értelemromboló egyedisége közös tapasztalattá, s ezáltal új narratívaképző erővé válik; a trauma kollektivitása hatalmas erőket szabadít fel, mozgósít minden olyan narratív sémát, amely bármelyik, a szolidaritásban érdekelt egyén rendelkezésére áll. A közös gyászmunka értelemadó narratívává válhat, vagy legalábbis beépül a hagyományos narratívákba. Így térhet vissza Vörösmarty az özönvíz után megújuló világ értelem narratívájához *A vén cigány* című versében, miután felemelkedett az értelemnélküli szenvedés mélységéből, s próbát tett Káin és Prométeusz történetének értelmével; „A vak csillag, ez a nyomoru föld Hadd forogjon keserű levében, S annyi bűn, szenny s ábrándok dühétől Tisztuljon meg a vihar hevében, És hadd jöjjön el Noé bárkája, Mely egy új világot zár magába.”

Az újkori európai ember egész kultúráját arra alapozta, hogy ne fájjon semmi. Elutasítja vagy elfojtja a fájdalomtól származó egzisztenciális tapasztalatot, s ezzel a tapasztalat értelmetlenségének még a lehetőségét is elfedi. Holott közben nem csupán a trauma léttapasztalatának értelmével van már baja; megölte Istent, s lerombolta a narratívát, amely a lét végső értelmét kínálta. A szükségből csinál hát erényt – az értelmetlenségből csíhol ki értelmet; életének minden értelmezhetetlen zavarát ráfogja a traumára – keres egy epizódot életrajzában, amelyet minden bajáért felelőssé tehet. Magát a traumát azonban nem tudta értelmessé tenni; csak elfedte a rést, amelyen át saját kulturális sémái mögül „beköszön” a lét, a maga rettenetes monumentalitásával.

1989. augusztus vége, Debrecen, Kenézy-kórház, traumatológia. Varratszedés. Tizenharmadik születésnapomon sikerült úgy beleugranom egy földön felejtett üveg-pohárba, hogy nemcsak összevarrni kellett a bal talpam, hanem még gipszbe is tenni, mert még a nagylábujj mozgatásáért felelős ín is elszakadt, így aztán az izmoknak is szükségük volt a kikényszerített mozdulatlan állapotra. Szóval a varratszedés-kor-gipszlevételkor kellően felszabadult állapotban voltam ahhoz, hogy a sérülés történetének újrafelidézésekor (mert az akkor éppen dolgozó orvosnő nem ismer-te az esetet) azt találtam mondani, hogy „amikor beleléptem a pohárba, azt hittem, majd nem sokkot kapok”. A doktornő kicsit számon kérő hangnemben megkérdezte, hogy tudom-e, mi az a sokk. Hát, kliniko-patológiai értelemben akkor nem ismertem a szó jelentését, ő viszont figyelmeztetett, hogy ne használjak ilyen komoly szavakat egy ilyen enyhe esetre. Mert kétségkívül mást ért az orvostudomány *sokk* alatt, mint a hétköz-napi nyelv (mint a mindentudására hiú jeles tanuló rögtön utánanéztem: a szervezet súlyos működési zavara, gyakorlatilag halál közeli állapot).

Így vagyunk a *trauma* szóval is. Nagyon gyakran használjuk, de soha sem az igazi pszichopatológiai értelmében. És ez nemcsak a magyar nyelvben van így, Mieke Bal amszterdami professzorasszony az utóbbi évek humán tudományos bestsellerében, a *Travelling Concepts in the Humanities*ben (Utazó/vándorló fogalmak a társadalomtudományokban) arra hívja fel a figyelmet, hogy a *trauma* szó általános használata teljes mértékben szemben áll tudományos használatával (Bal 2002:33). Bal hét fogalom „vándorlását” követi végig, a traumáét viszont nem, csak említést tesz róla. Pedig igen hosszú utat tett meg a sebészettől a pszichiátrián keresztül addig, míg a kilencvenes évek közepétől már külön irányzat alapult rajta *trauma studies* néven a kultúratudományokon belül. E tanulmány viszont feladatának érzi ennek az útnak a vázlatos bemutatását, annál is inkább, mert sok, a fogalom használata körüli zavart éppen ennek történetéből lehet leginkább megérteni. Ugyanakkor nagyobb súlyt helyeznék a trauma kultúratudományi alkalmazhatóságának bizonyítására,

mert – remélem, látni fogjuk – nagy segítségünkre lehet különféle egyéni és társadalmi kérdések magyarázatában.

Egyéni versus kollektív trauma

Mielőtt áttekintjük a *trauma* jelentésváltozásait, meg kell fontolnunk a *trauma studies* egyik legkomolyabb bírálójának, Wulf Kansteinernek a szavait: nem szabad összekeverni az egyéni traumát a kollektív vagy más néven kulturális traumával (Kansteiner 2004:129). Ez a megkülönböztetés meghatározza az én érvelésmenetemet is, ugyanis az egyéni trauma esetén beszélhetünk majd a PTSD (poszttraumatikus stressz-zavar) fogalmáról, a test szerepéről és Kirby Farrell „protézis”-elméletéről. A hidat a kollektív/kulturális trauma felé nem tisztán a szociálpszichológia jelentheti, hanem két másik problémaegyüttes, amelyeket az *empátia* és a *representáció* fogalma jelöl. Az utóbbihoz, a traumatikus esemény elbeszélhetetlenségéhez kapcsolhatunk elő-

szőr irodalomtudományi nézőpontot is. Az eddigi vizsgálódások talán túlságosan is erre figyeltek, pedig még fontosabb az olvasóra/nézőre/hallgatóra tett hatás: ki-váltja-e az elbeszélés (vagy más médium: regény, film) az együttérzést a traumát elszenvedett személlyel.

A medialitás, a közvetítettség már egyenesen mutat a kollektív trauma felé: hogyan válik traumatikussá egy történetileg távoli esemény egy közösség összes, egymás után jövő generációja számára? Innentől kezdve a trauma fogalmát egyre metaforikusabban lehet csak használni, mert pszichopatológiai értelemben a közösség egyik tagja sem mutat traumatikus tüneteket (természetesen létezik a „másodlagos traumatizáció” lélektani jelensége, amikor például a Holokauszt-túlélők öntudatlanul is továbbadják lelki sérüléseiket gyerekeiknek, akikben mindez egész másként manifesztálódik). Bernhard Giesen tettestrauma-fogalma például már egyáltalán nem azt jelenti, hogy a tetteket traumatizálta volna tettük, épp ellenkezőleg, általában nem történt ilyen, a konstanzi szociológus a második világháború után született német nemzedékek kulturális identitását jellemzi ezzel a kifejezéssel. Piotr Sztompka a kelet-kö-

zép-európai társadalmak rendszerváltása-
it értelmezi kulturális traumákként. Írá-
som utolsó szakaszában javaslatot teszek
a magyar kulturális emlékezet újraértésére
a kulturális trauma elméleti segítségével,
hozzávéve Vamik D. Volkan ciprusi török
származású pszichiáter „választott tra-
uma”-fogalmát is.

Ebből a felsorolásból már látható, hogy
Kansteinernek nincs teljesen igaza, ami-
kor ironikusnak nevezi a kulturális tra-
uma és a személyes trauma közti ellentétes
mozgását: a személyes trauma megszakít-
ja az (én)- elbeszélés foly-
tonosságát, a kulturális
trauma pedig újra létre-
hozza. Két megjegyzés kí-
nálkozik ellenvetésként:
egyrészt az egyéni tra-
uma is gyógyítható, még-
pedig a traumatikus ese-
ménynek a személyes élettörténetbe való
integrálásával. Másrészt a kulturális tra-
umák sokkal inkább hasonlatosak az egyéni
életekben megtapasztalt kudarcok mnemo-
technikájához. Douwe Draaisma Wundt és
Wagenaar felismeréseire építve arra hívja
fel a figyelmet, hogy a bennünket ért sérel-
mekre vagy az általunk elkövetett vétkekre
jobban emlékszünk, és ezek még évekkel
később is ugyanazt a testi reakciót váltják
ki belőlünk (például elpirulást) (Draaisma
2003:49). Meglátása szerint az önképünkkel
legkevésbé összeegyeztethető emlékeket
rögzítjük leginkább, éppen az önképünk
megőrzése végett (Uo.). A kellemetlen em-
lékek tehát egyfajta fordított „pozitív vis-
zajelzéseként” működnek, és így hozzá-
járulnak az önkép építéséhez is. (Voltaképp
ez történt velem is a kórházbéli „sokk” em-
lékének megőrzésével.)

Test, protézis, trauma

A *trauma* görög eredetű szó, jelentése 'seb,
sérülés'. A szakirodalom szinte egyönte-
tően azt állítja, hogy a *trauma* fogalmát
már a 19–20. század fordulója óta hasz-
nálják lelki sérülések jelölésére is. Igazi
karrierjét 1980-tól jegy-
zik, amikor az Ameri-
kai Pszichiátriai Társaság
PTSD-nek (Post-Traumatic
Stress Disorder) nevezett
tünetegyüttesként veszi
fel az általa szerkesztett,
pszichiáter-körökben nagy elismerésnek
örvendő kézikönyvbe. A német kultúra-
tudomány legjelesebb képviselője, Aleida
Assmann szabatos megfogalmazása szerint

...a személyes trauma
megszakítja az (én)-
elbeszélés folytonos-
ságát, a kulturális
trauma pedig újra lét-
rehozza.

a trauma nem más,
mint testbe írt emlé-
kezet.

a trauma nem más, mint testbe írt emlé-
kezet (Assmann 2006:94), a test a stressz-
zavarban szenvedő személy akarata ellené-
re bármikor felidézi a traumatikus emléket.
A kézikönyv szerint a PTSD esetében
(melynek meghatározása éppen a vietna-
mi háborúból hazatért veteránokról kirob-
bant társadalmi vita után született meg), a
patologikum nem önmagában a traumatikus
eseményben van, hanem a struktúrájában,
traumatizálnak lenni ugyanis annyit je-
lent, hogy az esemény képei megszáll-
va tartják a személyt (Erős 2007:24). Ezek

a képek, hallucinációk
kényszerűen ismétlődnek
– anélkül, hogy a személy
tudna rájuk reflektálni.

A traumatizált szemé-
lyek erőszakos események
áldozatai (nemi erőszak,
gyermekkorban elszenve-

dett szexuális abúzus, balesetek, kataszt-
rófák, háborúk, a holokauszt túlélői, kite-
lepítettek, elűzöttek), a katona (például a
vietnami veterán esetében) viszont eldön-
tetlen, hogy tettes vagy áldozat, potenciá-
lisan mindkettő lehet. A PTSD-nek három
tünetcsoportja van: A „zavartság”, az „el-
fojtás”, illetve a „túlérzékenység” kategó-
riái (Vees-Gulani 2003:27–29). Az elsöre a
már részben említett tünetek jellemzőek:
azaz a traumatikus esemény a beteg aka-
rata ellenére újra és újra feltör emlékeiből
és nem hagyja nyugodni. (Nagyon fontos,
hogy megszűnik a múlt és jelen közöt-
ti különbségtétel; mintha a beteg teljes
valóságában újra és újra átélné a megtör-
tént eseményt.) A psziché elfojtással véde-
kezik a tapasztalat szörnyűségével szem-
ben, bezárja az érzékelés kapuit, gyakran
amnéziával reagál, a beteg egyszerűen
nem emlékszik a vele történetekre, beszél-
ni pedig végképp nem tud róla. Az így el-
fojtott emlék viszont „betokosodik”, nem
felejtődik el, hanem egy idő után egy bi-
zonyos tünetben láthatóvá válik (a terápia
lényege éppen a tudatosba emelés; a tra-
umát ugyan nem lehet megszüntetni, de
destruktív erejét lehet csökkenteni). Minél

erősebb az elfojtás (ilyen
„látható” tünet a beteg né-
masága), annál erősebb
lehet a kitörés. A harma-
dik tünetcsoport a túlér-
zéékenység, amit főként az
agresszív viselkedés és az
álmatlanság jellemez. Összegzésül elmond-
hatjuk, hogy az individuális trauma pszi-
choszomatikus tünetei a passzív, akarat-
lan emlékezés médiumává teszik a testet,

ellentétben az aktív emlékezéssel, amely viszont felejtteni próbál.

A test láthatóvá teheti a traumát mások számára, de – mint az empátia kérdéskörénél látjuk majd – nem minden esetben ismerik fel a lelki sérülést. Kirby Farrell protéziselméletét kissé tovább gondolva, azt állítom, hogy minden közösségnek szó szerinti és átvitt értelemben vett protézisekre van szüksége, hogy egy egyéni vagy kollektív trauma reprezentálhatóvá váljon. Farrell *protézisen* azokat a technikai eszközöket (járműveket) érti, amelyek lehetővé teszik, hogy meghaladjuk a saját testünk-ből adódó teljesítménykorlátokat (például a gyaloglás sebességét), s ezzel a testet olyan szabaddá tegyük, mint a képzeletet (Farrell 1998:175). A traumatikus esemény (egy autóbaleset) ezt a protézisek segítségével alapuló világot ássa alá, fölmutatja sérülékenységünket, jelentéktelenségünket, függésünket a protézisektől; az általa „poszttraumatikus kultúrának” nevezett fogyasztói társadalmat tehát jól lehet vizsgálni a protézisekre épített viszonylatok alapján (Farrell 1998:176).

A testhez illesztett protézisre azért van szükség, hogy egyszerre palástolja és felmutassa a traumatikus eseményből eredő hiányt, veszteséget. Visszatérve a traumához, a traumatikus tapasztalat megjelenítésén belül a test az a nonverbális dimenzió lesz, amely csak látszólag „beszél” az elnémult áldozat helyett, csak látszólag a látható oldala, nyoma a traumatikus eseménynek. A test reprezentációiban – legyenek ezek vizuálisak vagy narratívák – paradox helyzet érvényesül; hiába törekszünk anyagszerűségének igazolására, igazából hiányát mutatjuk fel (Bronfen 2000:110–111) – s ez teljes mértékben analóg a trauma ábrázolhatatlanságának jelenségével. A traumatizált személy testének az a paradoxona, hogy jelenlétével valaminek vagy valakiknek a hiányát jelöli; tehát – egyre absztraktabb irányba haladva – a túlélő teste jelöli a traumatikus eseményben elhunytak hiányát is. Jórészt persze saját hiányát is; mint ahogy arra emlékezhetünk, Móricz *Szegény emberek* című novellájának traumatizált katonája hazatérése után kényszeresen ismétli a harctéri eseményeket (gyilkol) és felidézi őket a feleségének, aki egy szót se ért, csak „sirta a régi urát”. A feleség nem azonnal jut el ehhez a felismeréshez, a közösség pedig egyáltalán nem jut el, hiszen letartóztat-

ják a katonát, azaz egyszerű tettesnek tekintik, nem pedig a háború áldozatának. Pedig sok esetben nem is lelki megrázkódtatás okozza a legsúlyosabb sérüléseket, hanem az, hogy a környezet nem ismeri fel az áldozat áldozattá válását (Mitchell 1998). A közösségnek tehát nagy a felelőssége, s empátiakészségével tud legjobban segíteni.

Trauma, empátia és irodalom

A *trauma* fogalma szorosan összefonódik az empátiával, illetve annak hiányával. Egyik oldalon a traumát átélt személyen eluralkodó halálösztön, amelyet Dori Laub elnémulást okozó destruktív erőként ír le (Laub 2000), az empátiás készség elvesztésével is jár; az illető nem képes történetként elmesélni a traumatikus eseményeket. A másik oldalon a közösség empátiájáról van szó, arról, hogy be tudja-e fogadni a traumatizált személyt, segít-e neki a feldolgozásban. Hannes Fricke úgy gondolja: nehezen eldönthető, hogy az irodalmi mű mit tesz, szembemegy-e a polgári kultúra alapvető magatartásformájával, a közönnyel s így az empátiakészség feltámadását jelzi, vagy beleilleszkedik-e abba a negatív közösségi reakcióba, amely az áldozatot sokszor tabusítással és bűnrészességgel sújtja? (Fricke 2004) Az utóbbi viselkedést azzal is magyarázzák, hogy a közösség tagjai nem akarják törekenynek látni biztonságukat, a túlélők viszont erre emlékeztetik őket (Fraisl 2004). Rösen a „detraumatizálódás” (a közöny, az empátia hiánya) megakadályozására a „másodlagos traumatizációt” ajánlja (Rösen 2004).

Ha a fentieket az irodalmi kommunikációra vonatkoztatjuk, azt láthatjuk, hogy az irodalom az a médium, amely lehetővé teszi, hogy mások elképzelt perspektíváján át lássuk magunkat, az idegenen át a sajátot. Ilyen szempontból a szép irodalom olvasása kínálja a legnagyobb esélyt az empátia felébresztésére. Különösen jó példa erre Kertész Imre *Sorstalansága*, hiszen az elbeszélésben, Köves Gyuri jelen idejű távlata révén, létrejön a „mint ha most történné” helyzete, azaz a szöveg sikeresen hajta végre a re-traumatizációt – ellentétben a regényből készült filmmel, amely más mediális helyzete miatt képtelen kikapcsolni a történeti távlatot, jelen és múlt különbségét (s mint emlékszünk rá, a trauma legfőbb jegye éppen a kettő közötti különbség eltörlése).

A traumatizált személy testének az a paradoxona, hogy jelenlétével valaminek vagy valakiknek a hiányát jelöli

A traumának mint egyes szövegek értelmezésében használatos értelmezési stratégiának csak akkor tudjuk hasznát venni, ha megtaláljuk a jelenséggel szinkronba hozható nyelvi alakzatokat. Ezzel elkerülhető a tudománytalanság, a „pszichologizálás” veszélye. Érdeemes megfontolni Geoffrey H. Hartman figyelmeztetését is, aki szerint az irodalmi szöveg és a traumatikus jelenségek összetetésekor okot és hatást sem szabad egyszerűen megfeleltetni egymásnak, s különösen hibás a traumát egyetlen eseményhez kötni, engedni az „időbeli elhelyezés mítoszának” (Hartman 2003:5). (Hartman egyébként éppen abban látja a *trauma studies* nagyszerűségét, hogy egyszerre mutat rá a szavak erejére és gyengeségére, azaz ugyanazokkal a szavakkal lehet gyógyítani, amelyekkel lehetetlen ábrázolni a traumát – Hartman 2004:2). A „trauma-tanulmányok” égisze alatt született interpretációkat így a következőképpen lehet – ugyancsak elhamarkodott megállapítások nélkül – az „irodalmon kívüli” kulturális környezetre is kiterjeszteni (azaz úgy, hogy társadalmi jelenségeket is értelmezzenek): a trauma nemcsak metaforaként alkalmazható a kollektivitásra, egész kultúrákra, hanem olyan kulturális emlékezeti/felejtési stratégiaként is, amely szintén nyelvi megvalósulásokban, narratívákban, diskurzusokban fogható meg leginkább. A szépirodalom pedig, polifonikus jellegéből adódóan, nemcsak a traumatikus nyelvet, hanem a traumát elfojtó fedőelbeszéléseket is képes felidézni s ütköztetni egymással.

{ A szépirodalom (...) nemcsak a traumatikus nyelvet, hanem a traumát elfojtó fedőelbeszéléseket is képes felidézni s ütköztetni egymással. }

{ L. J. Micheels Holokauszt-túlélő pszichoterapeuta a tettesek és az áldozatok hallgatásban megtestesülő „koalíciójáról” beszél }

Ezeket a kutatási irányokat egy több nemzetközi együttműködésen alapuló tanulmánygyűjtemény kezdeményezte a kilencvenes években (angol nyelvterületen: Caruth 1995, német nyelvterületen: Bronfen 1999). Azóta számos újabb leágazás keletkezett a kultúratudományon belül. Magyarországon is születtek ilyen horizontból kérdező munkák; a szociálpszichológia területén Erős Ferencé (Erős 2007), az irodalomtudomány területén Menyhért Annáé (Menyhért 2008) – bár címükkel ellentétben még egyik sem monografikus feldolgozása történelem vagy irodalom és trauma kapcsolatának, inkább a témához kapcsolódó tanulmányfüzerek. Jómagam a *trauma studies*ről

2003 őszén hallottam először egy doktori szemináriumon az Amerikából éppen hazatérő Györke Ágnestől, aki a World Trade Center elleni támadás sokkjának tulajdonította a megnövekedett érdeklődést. A konjunktúra másik eleme a Holokauszt kutatásában keresendő. Az utóbbi években egyre áttekinthetlenebbé vált a *trauma studies* címkéje alá sorolható tanulmányok száma; a „sokaságból” három olyan, a kulturális trauma elméletét differenciáló írást emelek ki, melyek tanulságosak lehetnek a 20. századi magyar kulturális emlékezet szempontjából is.

Tettes-trauma

Berhard Giesen szerint a trauma a múltnak olyan, nehezen kioltható nyoma, amely halandóságunkra figyelmeztet, s a traumában megtapasztalt halál közeli élmény (halálfélelem) az áldozati csoport minden túlélőjére érvényes lesz (Giesen 2004:18–21). Giesen tettes-traumáról szóló tanulmánya nem állítja, hogy a tettesek az áldozatokra jellemző traumatikus tüneteket mutathatnak. Ha a történetek elhallgatása mindkét oldalon jellemző is, ennek különböző okai vannak.

L. J. Micheels Holokauszt-túlélő pszichoterapeuta a tettesek és az áldozatok hallgatásban megtestesülő „koalíciójáról” beszél a Holokauszt kapcsán; az egyik fél a bűn eltusolása, a felelősségre vonás elmaradásának reményében hallgat, a másik fél a traumatizáltság miatt fojtja el a vele történeteket (Micheels 1985).

A tettes-trauma tehát nem az elkövetőket jellemzi igazán, inkább olyan metafora, amellyel a három, a háború előtt, illetve után született, az 1968-as diákmozgalmakat irányító német nemzedék kollektív lelkiállapotát lehet körülírni. A német nemzeti identitást a nézők („bystander”) tettes-traumája határozza meg, nem pedig a rémtettek valódi végrehajtói (Giesen 2004:23) – ezek lassan kihalnak, de a nézők bűntudata generációkon átívelő jelenség, és identitásképző ereje van. Ezt a jelenséget az emberi lét határhelyzeteit szimbolizáló három figura, a hős, a tettes és az áldozat alakjának segítségével lehet magyarázni (Giesen 2004:15–16). A hős kívül áll a hétköznapi törvényeken, sőt ő hoz új

törvényeket, s halhatatlannak tűnik. Az áldozat ezzel szemben tárggyá válik, nincs arca, nincs neve. A tettes és a hős abban párhuzamosak, hogy mindketten uralják a külső világot, a tettes azonban a saját szubjektivitását is megkárosítja (felismeri relatív, nem abszolút voltát), mert azzal, hogy más szubjektumokból objektumokat csinál, közvetve rákérdez a saját szubjektumára is. A tettes-trauma tehát úgy foglалható össze, hogy a hősökéből váratlanul tettesek lesznek, s ez a teljhatalom, az élet és halál feletti uralom elvesztését jelenti (Giesen 2004:22). Giesen úgy látja, hogy a németek kivételével egyetlen európai népet sem jellemez a tettes-trauma; a második világháború traumatikus eseményeit az áldozat-émlékezetbe integrálták, az egyik oldalon tehát az ártatlan nép hősei és áldozatai, a másik oldalon pedig az idegen tettesek állnak, akiket a németekkel azonosítanak (Giesen 2004:48). A tettes-émlékezet megszületése a németeknél sem történt meg azonnal, a kollektív traumák esetében is van lappangási idő; a németek is a hallgatást választották az első időkben, s ez körülbelül másfél évtizedig tartott (Assmann 2006:100). Miért is lenne fontos, hogy minden nemzeti emlékezet egyazon része legyen áldozat- és tettes-émlékezet? A választ Jan Assmann kulturális emlékezet-elméletének egy részletével adhatjuk meg. Jan Assmann Lévi-Strauss alapján megkülönböztet „hideg” és „forró” kulturális emlékezetet: az első megpróbál ellenállni a történelmi változásoknak és meg akar őrizni valami állandóságot, a „forró” emlékezet ezzel szemben igyekszik integrálni a változásokat, az új és külső impulzusokat, s ezeket a fejlődés szolgálatába próbálja állítani (Assmann 1999:68–70). Assmann felhívja a figyelmet, hogy egy társadalomban mindkét emlékezési forma megtalálható, sőt, intézményeik is vannak; a hideg emlékezés intézményeire az egyház mellett éppen a hadsereget hozza példaként (Assmann 1999:70). Annak a közösségnek a kollektív emlékezete, amely áldozatnak állítja be magát, hideg lesz, képtelen lesz más nézőpontokat integrálni. Ezzel szemben a tettes-émlékezet forró lesz, hiszen ha elismeri, hogy hősei tettesek voltak vagy azok is lehettek, akkor egyszer s mindenkorra félreteszi a kizárólagosság igényét, nem hiszi, hogy csak az

...a németek kivételével egyetlen európai népet sem jellemez a tettes-trauma...

A szerbek „választott traumája” az 1389-es rigómezei csata...

ő történelemértelmezése érvényes, a másiké nem. Ezt az átalakulást egy közösségre sem lehet kívülről rákényszeríteni; mindkinek magának kell elvégezni.

A traumatikus áldozat-émlékezet és a „hideg” kulturális emlékezet tehát analóg módon működik. Hogy az áldozat-émlékezet veszélyeket rejt magában, azt Vamik D. Volkan a „választott trauma” fogalma által világítja meg, a kilencvenes évek délszláv háborúi példáján. A „választott trauma” olyan eseménye a közösség történetének, amely veszteséggel és megrázkódtatással járt, és a közösség megkülönböztető jelévé válik (Volkan–Ast–Greer 2002:42). Volkan tisztá-

ban van vele, hogy egy közösség nem választhatja meg ezeket az eseményeket, mégis ragaszkodik a „választás” metaforájához, mert szerinte minden közösség öntudatlanul is választ önmeghatározásához egy ilyen traumatikus eseményt, s ezzel magához is köti tagjait (Volkan 1997:47–48). A szerbek „választott traumája” az 1389-es rigómezei csata, amely után évszázadokra eltűnt nemzeti függetlenségük. A hatszázadik évfordulón „időomlást” (*time collapse*) lehetett tapasztalni; úgy gyászolták az eseményt, mintha azóta nem telt volna el hatszáz év (Volkan–Ast–Greer 2002:45). A szerb sovinizmus a törökök örökösének tekintette a muzulmán koszovói albánokat – a következmények ismeretese.

Az évforduló 1989-ben volt. Megkockáztatom, hogy a választott traumák ilyesfajta torzulásaiban súlyos felelősség terheli a volt szocialista országok emlékezetpolitikáját, jobban mondva annak hiányát. E traumák tabuknak számítottak a nyilvánosság előtt, így lappangási idejük kényszerűen meghosszabbodott, s elmaradt feldolgozásuk. Sőt, újabb trauma követte őket; Piotr Sztompka lengyel szociológus ugyanis kulturális traumaként értelmezi a közép-kelet európai országok rendszerváltásait is (Sztompka 2004). Bár ő optimista, úgy véli, a posztkommunista átmenet traumája múltófélben van, magam itthon továbbra is látom a felsorolt szimptomákat (ha nem is minden magyar állampolgáron): bizalmatlanság, negatív jövőkép, nosztalgia az elmúlt rendszer iránt, politikai apátia, a múlt feldolgozatlansága (Sztompka 2004:178–181). Abban viszont én is optimista vagyok, hogy a kulturálistrauma-ku-

tatás magyarázatokat találhat és megoldási javaslatokat adhat a mai magyar politikai és kulturális kérdésekre, feszültségekre. Ígérem, én is fogom keresni ezeket. Most annyit látok, hogy még nem érkeztünk el a varratszedésig, a sebeknek még gyógyulniuk kell.

Irodalom

- ASSMANN, Jan (1999), *A kulturális emlékezet (Írás, emlékezet és politikai identitás a korai magaskultúrákban)*, Bp., Atlantisz.
- ASSMANN, Aleida, (2006), *Der lange Schatten der Vergangenheit (Erinnerungskultur und Geschichtspolitik)*, München, C. H. Beck.
- BAL, Mieke (2002), *Travelling Concepts in the Humanities (A Rough Guide)*, Toronto-Buffalo-London, University of Toronto Press.
- Bronfen, Elisabeth, Birgit R. ERDLÉ und Sigrid WEIGEL, (hrsg., 1999), *Trauma: Zwischen Psychoanalyse und kulturellem Deutungsmuster*, Köln-Weimar-Wien, Böhlau.
- BRONFEN, Elizabeth (200), *The Body and Its Discontents = Body Matters: Feminism, Textuality, Corporeality* (ed. Avril HORNER and Angela KEANE), Manchester and New York, Manchester UP, 2000, 109-123. Idézi: DI PRETE, Laura, „Foreign Bodies” – *Trauma, Corporeality, and Textuality in Contemporary American Culture*, New York & London, Routledge, 2006, 14.
- Cathy CARUTH, Cathy (ed., 1995), *Trauma: Explorations in Memory*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London.
- DRAAISMA, Douwe (2003), *Miért futnak egyre gyorsabban az évek?* = D. D., *Miért futnak egyre gyorsabban az évek?*, Bp., Typotex, 183-204.
- ERŐS Ferenc (2007), *Trauma és történelem* = E. F., *Trauma és történelem: szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*, Bp., József Műhely, 13-26.
- FARRELL, Kirby (1998), *Post-traumatic Culture (Injury and Interpretation in the Nineties)*, Baltimore and London, Johns Hopkins University Press.
- FRAISL, Bettina (2004), *Trauma. Individuum, Kollektiv, Kultur = Stadt und Trauma (Annäherungen – Konzepte – Analysen)*, hrsg. von Bettina FRAISL und Monika STROMBERGER, Würzburg, Königshausen & Neumann, 19-39.
- FRICKE, Hannes (2004), *Das hört nicht auf (Trauma, Literatur und Empathie)*, Göttingen, Wallstein.
- GIESEN, Bernhard (2004), *Das Tätertrauma der Deutschen: Eine Einleitung = Tätertrauma: Nationale Erinnerungen im öffentlichen Diskurs*, (hrsg. von Bernhard GIESEN and Christoph SCHNEIDER), Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft GmbH, 11-53.
- HARTMAN, Geoffrey H. (2003), *Trauma Within the Limits of Literature*, <http://www.traumaresearch.net/focus2/hartman.htm> (European Journal of English Studies, 2003/3, 257-274.)
- HERMAN, Judith Lewis (2003), *Trauma és gyógyulás*, Bp., Háttér-KávÉ-NANÉ Egyesület.
- KANSTEINER, Wulf (2004), *Menschheitstrauma, Holocausttrauma, kulturelles Trauma: Eine kritische Genealogiederphilosophischen, psychologischen und kulturwissenschaftlichen Traumaforschung seit 1945 = Handbuch der Kulturwissenschaften (Themen und Tendenzen)*, Band 3 (hrsg. von Friedrich JAEGER und Jörn RÜSEN), Stuttgart-Weimar, J. B. Metzler, 109-138.
- LAUB, Dori (2000), *Eros oder Thanatos? Der Kampf um die Erzählbarkeit des Traumas*, Psyche (Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen), Vol. 54., 860-894.
- LERNER, Paul (2003), *Hysterical Men: War, Psychiatry, and the Politics of Trauma in Germany – 1890-1930*, Ithaca & London, Cornell University Press.
- MENYHÉRT Anna (2008), *Elmondani az elmondhatatlant (Trauma és irodalom)*, Bp., Anonymus-Ráció.
- MICHELS, Louis. J. (1985), *Bearer of a Secret*, Psychoanalytic Inquiry, 1985, 21-30. Idézi: LAUB, Dori, *Eros oder Thanatos? Der Kampf um Erzählbarkeit des Traumas*, Psyche (Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen) 2000, 860-894, 863.
- MITCHELL, Juliet (1998), *Trauma, Recognition and the Place of Language*, Diacritics, 1998, 121-133.
- RÜSEN, Jörn (2004), *Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban*, Magyar Lettre Internationale, 2004 ősz, 14-16.
- SZTOMPKA, Piot (2004), *The Trauma of Social Change – A Case of Postcommunist Societies = Cultural Trauma and Collective Identity* (ed. by Jeffrey C. ALEXANDER), Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 155-195.
- VEES-GULANI, Susanne (2003), *Trauma and Guilt: Literature of Wartime Bombing in Germany*, Berlin-New York, Walter de Gruyter.
- VOLKAN, Vamik D. (1997), *Bloodlines: from Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*, New York, Farrar, Straus and Giroux.
- VOLKAN, Vamik D.-AST, Gabriele-GREER, William F. Jr. (2002), *The Third Reich in the Unconscious – Transgenerational Transmission and its Consequences*, New York-London, Brunner-Routledge.

A traumaelmélet köré olyan kulturális aura vonódott, amely a traumát egy nagyrészt értelem nélküli világban értelemadási lehetőségként, egy értelmes vagy értelmessé tehető élettörténet kulcsmozzanataként fogja fel. Ez a poszttraumatikus identitás egy identitás-ínséges korban felettebb népszerűvé vált és válik a nyugati féltekén. A traumatizáltság iránti vágy pedig eszerint értelmezi át az élettörténetet, amely immár új módon veti fel a csábítást és erőszakot illető Freud-Ferenczi vitát. Úgy tűnik fel, hogy senki sem szeretne erőszak áldozatául esni, de sokan szeretnék utólag erőszakot elszenvedettnek láttatni magukat önmaguk és környezetük előtt. (Természetesen ez a viselkedés éppen annyira szándékos és tudatos, mint a hisztériás hazugsága volt annak idején.) Ez a – ha úgy tetszik – fantázia kulturális értelemben már sokkal mélyebb, mint az a csábítási fantázia volt, amelyre hivatkozva Freud eredeti reális abúzuson alapuló elméletét megváltoztatta. Az a fantázia „csak” a nő, férfi, tudós, tudomány problémát érintette, de a mai traumatizáltság iránti vágyfantázia a nyugati ember legmélyebb ontológiai bizonytalanságára reflektál: az élet nem ilyen vagy olyan aspektusának jelentése, hanem általában vett értelme a tét. Persze a férfi–nő viszony, a nők társadalmi és családi szerepeinek változása is éppen elég mélyen érintette a 19. század végi Nyugatot, de még így sem mérhető az emberi létezés nyugati civilizációbeli értelmességének problematikájához – és a kortárs traumakultusz éppen ezt fejegeti.

Ebben a kontextusban gyanítható, hogy Ferenczi traumafelfogása nem pusztán intellektuális ereje miatt győzedelmeskedett a freudi – sohasem kizárólagos – fantáziabeli abúzus-felfogása felett, hanem mert eltalált egy kulturális hiányt, és úgy tűnik, hogy mindezidáig az egyik legsikeresebb jelentkező e hiány betöltésére. Sőt, valószínűleg arról van szó – mint annyi más esetben a nagy elméletekkel kapcsolatban –, hogy nem Ferenczi elmélete győzedelmeskedett a társadalmi szintéren, szerzett intellektuális-tudományos argumentumai miatt tömegesen híveket magának, hanem

{ Ferenczi traumafelfogása [...] eltalált egy kulturális hiányt... }

– bonyolult kulturális folyamatok eredőjeként – a szakmai és a tájékozott laikus felfogás „érte utol” Ferenczit, aki vagy ötven évvel megelőzte korát ebben a kérdésben.

Trauma mindenütt...

Az új helyzet „trauma vagy inkább traumatizáltság túltermelési válsághoz” vezet(ett), amely a hiteltelenítés árnyékát veti a valóságos abúzusokra és traumákra is: ha hirtelen túl sokan tekintik önmagukat trauma áldozatainak, akkor honnan tudjuk, hogy melyek a reális traumák és melyek a konstruáltak? Honnan tudjuk, hogy mi számít traumának? És kinek van joga kijelenteni, hogy ez vagy az az élmény trauma-e vagy sem? Mert hol vagyunk már a *Nyelvzavarban*¹ leírt klasszikus trauma-helyzettől!? Manapság megjelent a „*second hand* sokk” is: valaki hall valakitől egy traumatikus élményről, és ez traumatizálja őt magát is.² Ma már nem kell megerősokolni egy gyermeket ahhoz, hogy traumatizálttá váljon, elegendő, ha a felnőtt „verbális agressziót” követ el, indulatosan reagál, máris kész a traumahelyzet. Jószerevel minden, ami kellemetlen élményszámba megy, a siker esélyével indul a traumává minősítés procedúrájában, azaz traumává képes válni, még inkább értelmeződni.

Alfred Hitchcock filmjében, a *Marnie*-ben egy, a freudihletésű katarzistechnikán alapuló jelenet során a traumát elszenvedett lány anyja azt mondja, hogy azt hitte, ha a gyermek elfelejti annak az éjszakának az emlékét, akkor ez Isten megbocsátásának a jele, és „kaptam egy újabb esélyt, hogy *minden megváltozzon*”. Lehetséges volna, a mai kulturális trend ezt úgy írja át: egy sorsával elégedetlen felnőttnek a múltjában traumát kell találnia ahhoz, hogy „új életet kezdhessen”, mert a traumánál gyengébb esemény már nem kecsegtet a remélt fordulat bekövetkezésével; a trauma-felejtés és -tagadás korszaka után nemcsak a reális traumák elismerésének korába lépünk volna, hanem mindjárt a traumakréálás, a trauma iránti vágy időszakát is éljük; a traumatalálás adna reményt arra, hogy „minden megváltozzon”?

Az írás egy nagyobb munka része, amely az OTKA T 042677 számú kutatás keretében készült.

¹ Ferenczi Sándor: *Nyelvzavar a felnőttek és gyermekek között*

² Derek Summerfield: *The invention of post-traumatic stress disorder and the social usefulness of a psychiatric category*. *BMJ*, Volume 322, 15 January 2001, 95–98.

Ebből a szempontból a trauma jelenése mintegy meghasad: mert egy dolog egy abúzusjelenet, egy terápiában történő traumabeszámoló, és más dolog a trauma mint kulturális toposz, mint általános magyarzó elv, a társadalmi létezés egyik fő kortárs metaforája. Amint ez utóbbi megszületik, azonnal önálló szereplőként lép a kulturális-társadalmi szintérré, és átrendezi azt. Felkínál ugyanis egy narratívaformát, amely mintegy önéletrajzi nyomtatványként kezd el működni, amelyben csak személyes adatokkal kell feltölteni az előre megszerkesztett rubrikákat. Megjelenésével az addig rendszertelenül megjelenő traumaesetek egységes, általános struktúrárt kapnak. Így a trauma általános narratívája *a priori* felkínálja magát az addig szétszórt, értelmezhetetlen, töredékes élettörténet megfogalmazására. Egységet és rendet visz az addig érthetetlenbe. Mintha a kulturális közeg arra szólítana fel: „Ha fontos, sőt alapvető problémáid vannak életedben, akkor próbáld meg traumatizálnak látni önmagad, hátha így minden más színben tűnik fel, életed folyása érthetőbbé válik! Ha életedbe kedvező fordulatot akarsz vinni, keress egy korábbi rosszat, amely jelentőségében és hatásában az általad vágyott változással összevethető, sőt éppen az idézte elő azt a konstellációt, amelyen most változtatni akarsz!”

Jól jelzi ezt a fordulatot a Freud korabeli és a mai helyzet különbsége: *Katharina* esetében még a páciens számára is az újdonság erejével hat, hogy Freud tüneteit traumás eredetre vezeti vissza,³ manapság pedig már gyakran halljuk a lelki problémákkal küszködő emberektől, hogy „Biztos valami történt gyermekkoromban, ami megmagyarázza, hogy miért lettem ilyen, hogyan kerültem ilyen helyzetbe...”

Az az attitűd, hogy jelenbeli rossz helyzetünket a múlt egy szörnyűsége, de nem tudott eseménye magyarázza, szinte „kulturális ösztönünké” vált. A mi kultúránkban e két kifejezés – a kultúra és az ösztön – különböző, sőt ellentétes világokhoz tartoznak. Éppen ezért különösen erős lehet

az a hangoltság, amely a kettőt össze tudja kapcsolni. A traumanarratíva éppen ilyen: nyilvánvalóan a késő modern kultúra alkotása, de abban szinte ösztönszerűen működik.

A gyermek-abúzus az előbbieket szerint interaktív fajta⁴. Befolyásolja, hogyan tekintünk önmagunkra, kultúránkra. Ráadásul az utóbbi néhány évtizedben kiemelkedő fontosságúvá vált a nyugati kultúrában.⁵ Ily módon a trauma mélyen kulturális jelenség, mert interpretációt von maga után, kényszerít ki.⁶ Ezt talán legnyíltabban először – más érdemei mellett – Ferenczi elmélete mondja ki. A Ferenczi-féle nyelvzavar, másként fogalmazva a jelentés zavara, az abúzált gyermek egy számára értelmetlen világban találja magát, és új világának éppen ez az értelemvesztettség a legfőbb sajátossága. De az értelmetlen világ éheltetlen világ is egyben. Éppen ezért otthonossá tételének legfőbb követelménye egy új értelem megalkotása. A pszichoanalízis freudi, de még inkább Ferenczi-féle formájában, az értelemadásban elakadt személyt segítő technika egy többé-kevésbé koherens élettörténet megalkotására.

Ferenczi traumafelfogása a kulturális eredet szempontjából azért is fontos, mert – szemben az általánosan elterjedt nézetekkel – a traumát valójában megkülönbözteti az abúzustól. Az abúzus csak akkor válik traumatikussá, ha a gyermek környezete elutasítván, letagadván annak élményét, a korábbi gyermeki gyengédség és a potenciálisan új felnőtt szenvedély világa közötti „senki földjén” hagyja a gyermeket, mintegy megkövesítve az abúzus alatti pszichotikus állapot értelmetlenségét. Ennek a lehasadt én-résznek az állandó jelenléte tartja részleges értelmetlenségben a későbbi felnőtt életét. Ferenczi azt hangsúlyozza – megint csak szemben a közkeletű vélekedésekkel –, hogy az értelem helyreállításának legfőbb eszköze nem az intellektuális vagy kognitív képességek használata, hanem az érzelmi támogatás. Ezért a felvilágosodás racionális hagyományának

...a trauma általános narratívája *a priori* felkínálja magát az addig szétszórt, értelmezhetetlen, töredékes élettörténet megfogalmazására.

³ Sigmund Freud: *Katharina...*, in. Sigmund Freud művei VII., A Farkasember, Bp., Filum Kiadás, 1998. 17–28.

⁴ Ian Hacking: *Social construction of what?* 130–131.

⁵ Vö.: „Az abúzus témája az egyik meghatározó jegyév vált a mai nyugati kultúrában.” Frank Furedi: *Culture of Fear, Risk-taking and the Morality of Low Expectation*, Cassell, London and Washington, 1997, 76.

⁶ „Akárhogy legyen is a fizikai fájdalommal, a trauma azonkívül még pszichokulturális is, mert *a sérülés maga után vonja a sérülés interpretációját.*” Kyrbi Farrell: *Post-traumatic Culture, Injury and Interpretation in the Nineties*, The John Hopkins University Press, Baltimore and London, 1998, 7.

szempontjából némiképp paradox módon a személyes élet értelmét érzelmi megalapozottságúnak fogta fel.⁷

Ezért, még ha valaki hajlana is arra, hogy – feltéve, de meg nem engedve – az abúzus hatását valamilyen tisztán biológiai vagy természetinek fogja fel, nagyon nehéz lenne amellett érvelnie, hogy az abúzustól a traumáig terjedő periódus nem keresztül-kasul kulturális-társadalmi alkotás. A kultúra harmadikként főszerplője a trauma előállításának.⁸ Ennek a szempontnak az érvényesítése egyebek között a következő kérdéseket vetheti fel a trauma kulturális konstrukciójával kapcsolatban:

Milyen kulturális tényezők teszik a traumát általános magyarázó elvvé, amely magyarázatot ad az egyéni és a társadalmi-kulturális jelenségek egész hálózatára? Érvényes kategória-e a PTSD (Post-Traumatic Stress Disorder, poszttraumatikus stressz-zavar) és a benne megnyilvánuló megközelítés a nyugati kultúrán kívül? Hogyan asszisztál mint toposz a konkrét trauma-élményekhez? Mitől lesz ez olyan népszerű probléma? Milyen társadalmi-kulturális problémák kihordását segíti a trauma- és az abúzus-téma? Miért fertőző? Miért tűnik fel úgy, hogy járványosan terjed a nyugati civilizációban? Miért nem lehet ugyanakkor zöld ágra vergődni abban, hogy növekszik-e vagy csökken száma és elterjedtsége?

Egyfelől figyelemre méltó, hogy a trauma egyre több élményt von a hatósugara alá. A gyermekek elleni verbális agressziótól a sátánista rituálékon keresztül az ufók általi elrablásig. Másfelől, ritkábbnak is látszik, mint korábbi történelmi időszakokban. Van, aki szerint éppen megritkulása vonta be a társadalmi diskurzusok kö-

rébe: „És talán nem is lett gyakoribb, mint korábbi időszakokban volt. Hanem ellenkezőleg csak az utóbbi időben vált eléggé kivételessé (*uncommon*) ahhoz, hogy ne tekintsük normálisnak [...] Csak ebben az évszázadban, az elmúlt ötven évben következett be az, hogy az ember indokoltan remélheti, hogy pszichológiai trauma nélküli életet élhet.”⁹

De nemcsak abban nem jutnak dűlőre a vitatkozók, hogy a traumatizáltság milyen mértékben van jelen a nyugati világ tájképén, hanem még mindig vitatott az is, hogy a reminiscenciák¹⁰ traumaképzők lehetnek-e vagy sem.¹¹

A nyugati mint poszttraumatikus kultúra

A huszadik század második fele antropológiájának egy nagy vonulata az embernek lenni kérdését az értelemkereséshez és értelemadáshoz kapcsolja. Messzire megyünk-e spekulációnkban, ha azt állítjuk, hogy a freudi és a huszadik század második

felének e markáns antropológiája ugyanarról beszél, csak máshova helyezi a hangsúlyt? Freud az elveszett értelemnek a trauma keltette tudattalan posztulálásával talál helyet, míg a huszadik század vége a trauma hangsúlyozásával keresi az értelem elvesztésének folyamatát, és talál lehetőséget annak ismételt fellelésére. A freudi elmélet medikális tünetekre keres etiológiai magyarázatot, a kortárs traumamozgalom pedig medikális diagnózis képében kutatja az erkölcsi felmentés, valamint jóvátétel lehetőségét és magyarázatát. *A trauma mind a két esetben az értelem elvesztésének és megtalálásának eseménye és helye.*

Ha kitágítjuk a megközelítés horizontját, kitekintünk mai evidenciáinkból vagy

{ A kultúra harmadikként főszerplője a trauma előállításának. }

⁷ Az már egy külön kérdés, hogy az értelemkeresés és -találás praxisa felfogható-e gyógyításként és beleillik-e az ún. medikális terápia fogalmába. Ez külön tanulmányt igénylő probléma.

⁸ Ez legnyilvánvalóbban az ún. kultúraközi összehasonlításokban mutatkozik meg. Vö.: „Ha a kontextuális kérdések nem marginálisak, hanem központi jelentőségük van a trauma megélésében, akkor a terápiás fókusz meg kell változtatni: az individuális terápiáról a támogató környezet kifejlesztése felé. Ha az értelemvesztésnek kulturális dimenziója van, akkor nem annyira a távolságtartó reflexió révén kell az individuális elmék tartalmairól gondolkodnunk, mint inkább azon életmódok helyreállításával kell törődnünk, amelyek az egyéneket a túlélésben segítik.” Patrick J. Bracken: *Post-modernity and post-traumatic stress disorder*, *Social Science and Medicine* 53 (2001), 733–743.

⁹ Early, Emmett: *The Raven's Return: The Influence of Psychological Trauma on Individuals and Culture*, Chiron Publications. 1993, 122.

¹⁰ V.ö.: „A hisztériások főként reminiscenciáktól szenvednek.” Sigmund Freud – Joseph Breuer: *Studies on Hysteria*, Penguin Books, 1974, 58.

¹¹ Feltűnő a különbség a kísérleti pszichológia és a klinikai pszichológia álláspontja között. Míg az előbbi számára a Freud–Ferenczi-modellben lévő „nem emlékezett emlékek” nem létező kategóriák, addig az utóbbi számára ezek a terápiás megközelítés elengedhetetlen összetevői.

egy másik szemüveget veszünk fel, akkor nemcsak az állítható, hogy a modern traumának megfelelő jelenség korábban nem létezett, hanem az is, hogy a történelem nagy kulturális traumák vagy abúzusok sorozata. E nyilvánvaló ellentmondásnak azonban nem kell arra kényszerítenie, hogy a két tétel közül bármelyiket is feladjuk. A modernitás előtti „abúzusok” ugyanis valójában nem traumák.

A Biblia például – mai nézeteinket visszavetítve – abúzusokkal van tele, az első emberpár története a paradicsomból való kiűzetésükkel, a munka, a szülés, a halál tudatának megszerzése a *par excellence* ember erőszakos születését jelenti.¹² Az eredet, a kultúraképző mítoszok telis-tele vannak abúzusokkal, súlyos testi és – ma úgy mondanánk – lelki sérülésekkel. Vannak, akik azt állítják, hogy a nyugati kultúra úgy, ahogy van teljes hosszában poszttraumatikus, mert abúzosokról szóló történeteken alapul.

Mégis itt lép be és játszik fontos szerepet a Ferenczi-féle, az abúzus és a trauma közötti – már fentebb ismertetett – distinkció. Hogy ennek kulturális jelentőségét megértsük, vessük össze kultúránk fentebb is jelzett korábbi abúzustörténeteit, a nyugati kultúrát mint kultúrát lezáró utolsó nagy abúzustörténetével: Isten megölésével.

Az ember által elhagyott Isten vagy az Isten által elhagyott ember új állapota olyan, mint egy abúzushelyzet, amely teljesen új konstellációt teremt a nyugati kultúra történetében. Az Isten „abúzálta” ember eredeti története valójában kultúrateremtő volt, amely értelemmel ruházta fel a nyugati civilizációt és az abban élőket. Ferenczi koncepcióját követve abúzus volt, de nem volt trauma. A nietzschei felismerés és ennek bejelentése úgy is olvasható, mint amelyben a nyugati ember „visszaadja a kölcsönt” azokért a sérelmekért, abúzusokért, amelyeket Istentől elszenvedett – mintegy kiegyenlíti a számlát, és lerázza magáról Isten igáját. Ez az olvasat részben meg is felelne a 19. századi korszaknak. De nem lehet nem észrevenni, hogy az örült szerepét öltő Nietzsche nem bol-

...a nyugati ember „visszaadja a kölcsönt” azokért a sérelmekért, abúzusokért, amelyeket Istentől elszenvedett

A trauma projektumának legnagyobb ereje abban van, hogy utólag képessé tesz és felhatalmaz az életfolyamat átértelmezésére.

dog felszabadultságában teszi a bejelentést, hanem kétségbeesésében. Nem evangéliumot, jó hírt hoz, hanem egy katasztrófáról számol be – a minden értelem elvesztésének tragédiájáról. Ez a mozzanat immár nem egyszerűen abúzust jelent, hanem traumát – és pontosan az értelem elvesztése miatt. Ferenczi nyelvén kifejezve a nyugati kultúra nyelvzavarba került. Olyan helyzetet teremtett önmaga számára, amely az értelem híján nem tud otthonosan berendezkedni. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy olyat, amely „nem embernek való”. Éppen ezért helyesebb az abúzus és trauma összefüggéseiben az Isten halála előtti civilizációt posztabúzus civilizációnak, az Isten halála utánit pedig poszttraumatikus civilizációnak nevezni. Az Isten halála utáni korszak a permanens trauma-kor, mert az élet fájdalmas eseményei, történései nem kapnak értelmet.

Az ilyen kultúrában és társadalomban rendkívüli éhség támad egy az életnek jelentést adó narratíva iránt. Csakhogy a mai nyugati kultúra képtelen az egyéni életnek tömegesen értelmet nyújtani, mert az értelemadás legalább két feltételének nem tud eleget tenni: nem nyújt univerzálisan elfogadott történetet, amelynek – ahogy mondani szokták – kezdete, közepe és vége van, amelybe az egyén saját életprojektumát be tudja illeszteni, amely éppen ettől lesz értelmes, mert egy hatalmasabba illeszkedik be.

Nemcsak a kultúra léptékű történet hiányzik azonban, hanem az egyéni élet világos tagoltsága és szakaszossága, történetjellege sem található meg: *sehonnan tart sehová*.

A trauma Freud-Ferenczi-féle koncepciója, amely eredetileg nem kulturális mozgások, tendenciák magyarázatára jött létre, hanem részben a pszichoanalízis új etiológiai rendszerének részeként, részben konkrét egyének konkrét szenvedésének gyakorlati enyhítését szolgáló elméleti eszközként, napjainkban találkozunk egy kulturális igénnyel. A trauma projektumának legnagyobb ereje abban van, hogy utólag képessé tesz és felhatalmaz az életfolyamat átértelmezésére. Általános elfogadottsága pedig ga-

¹² Vö.: „A nyugati kultúra traumatikus történeteken alapul.” Kirby Farrell: *i. m.*, 40.

rantálja, hogy az egyén nincs teljesen magára hagyva ebbéli vállalkozásában.

A trauma-vallás jól illeszkedik a késő modern társadalom egyéneinek pszichés igényeihez. A hedonista személyiség egyik legfontosabb törekvése a lelkiismeret-furdalás és a saját életért vállalt felelősség érzéseinek gyengítése, mert ezek útjában állnak a felhőtlen és örömteli fogyasztásnak. Holott a lelkiismeretnek és a felelősségnek fontos szerepe lenne abban, hogy a személyiséget saját mélyébe vezessék, hogy valódi életproblémáira ott keressen választ. A trauma megvallása éppen olyan struktúrában történik, mint korábban a gyónás vagy a vallásos megtérés: vallomás, megtérés, a múlt újraértelmezése (Augustinus) – azzal a fontos különbséggel, hogy itt nem a saját, hanem más bűne a vallomás tárgya: „Beismerem, hogy az apám megerőszkolt, és ezért olyan rossz ma az életem.”¹³ Nem Krisztus veszi fel bűneid, hanem apád lesz a bűnös veled szemben (bűnbak). Így el lehet érni, hogy más feleljen az elromlott/elrontott életért. Főként olyan közeli hozzátartozó, aki része a személyiségnek, de ugyanakkor „másik” is.

A traumakultusz másik sajátossága és következménye a fatalisztikus hit; korábbi változataival szemben azonban most nem Isten határozza meg a sorsodat, hanem a trauma.

A trauma a maga rendkívüliségeivel és mélységet szimuláló voltával reményt is nyújt arra, hogy az egyén lelki mélyének feltárásával, bajai eredetéhez való visszanyúlással új lendületet tud venni. Egy új pszichés abszolutizmus (valóság) bevezetésére tett kísérletként jelenik meg, amely felváltja a vitális lelki szükségleteket ki nem elégítő valóságot.¹⁴ A traumatéma szoros kapcsolatban van a meggyengült családi értékek és szerepek helyreállítására tett törekvésekkel: érvek hangzanak el mellett, hogy incesztus főként a meggyengült családban fordul elő, és erős családban nincs incesztus. A traumavita egyben hol nyíltabb, hol rejtettebb kifejeződése a

női emancipációval járó diskurzusnak. Van, aki egyenesen amellettsé érvel, hogy a traumakultusz együtt jár a női emancipációval.¹⁵ A nők ismét bírósági perekben szerepelnek, de szemben a boszorkányperekkel ezúttal a szerepek felcserélődnek: a férfiak a vádlottak és a nők a vádlók.¹⁶ Olyannyira, hogy a traumaszempont eluralkodása miatt az egész férfias szexualitás potenciálisan abúzázó, és végső soron traumatizálóként tűnik fel.¹⁷ További újdonsága a traumapereknek, hogy a gyenge támadja az erőset. Különösen érdekes fényt vet a nőkérdésre az a feltűnő tény, hogy a terapeuták zömmel nők, és sajátos nőies viszonyt alakítanak ki a pácienseikkel. De a „nőkérdéssel” kapcsolatban az sem hallgatható el, hogy a „false memory syndromában” szenvedők zömmel fiatal, középosztálybeli, fehér nők.

Konklúzió: „Traumám van, tehát lehetek (valaki).”

A trauma elmélete sajátos funkciót szolgál a késő modern társadalomban. A trauma nemcsak úgy működik, hogy perverz felnőttek vágyainak kielégítési kísérletekét megfosztja a gyermeket ontológiai biztonságától, hanem retrospektív módon a társadalmi méreteken elveszített ontológiai biztonság visszaszerzési kísérletének eszközeként is megjelenik.

A traumaelmélet a poszttraumatikus élet sajátos valláspótlékeként vagy pótvallásként is funkcionálhat. A trauma nem emlékezhető emléke egy sajátos lelki transzcendenciában létezik. És éppen ez a transzcendencia az, amely létével minden pillanatban tönkreteszti vagy az egyén számára idegenként állítja elé saját életét – amely persze ennek következtében éppen nem a sajátja. A trauma negatív demiurgoszként uralja és determinálja az egyén életét. Emlékeztetünk arra, hogy ez a negatív transzcendencia a sátánista abúzusok, szertartások keretében negatív Istenként, a Sátánként meg is személye-

¹³ Ian Hacking: *The Social Construction of What?* 142.

¹⁴ Vö.: „Amikor egy személy azt mondja a barátjának, hogy 'Viszlát később', vagy a szülő azt mondja gyermekének lefekvéskor, hogy 'Reggel találkozunk', akkor e kijelentések [...] érvényessége nem vitatható. Az ilyen abszolutizmusok az alapjai annak a naiv realizmusnak és optimizmusnak, amely az ember számára lehetővé teszi, hogy egy olyan világban funkcionáljon, amelyet szilárdnak és kiszámíthatónak él meg. A pszichológiai trauma lényege az, hogy összezúzza ezeket az abszolutizmusokat. Az ártatlanság katasztrofikus elvesztése ez, amely örökké megváltoztatja az ember világban való létének érzését.” Robert D. Stolorow: *The Phenomenology of Trauma and the Absolutisms of Everyday Life: A Personal Journey*, Psychoanalytic Psychology, 1999, 16 :464–468.

¹⁵ Elisabeth .F. Loftus: *Remembering Dangerously, Skeptical Inquirer*, 1995, 19., 20–29.

¹⁶ Elisabeth. F. Loftus: *i. m.*

¹⁷ Frank Füredi: *i. m.*, 82.

sült. Traumatizálnak lenni így nemcsak pszichés konstitúciót jelent, hanem sajátos „egyházi közösségben” való osztozást is, amelynek célja e sátáni befolyás alóli felszabadulás.

Ebben a negatív értelemben véve a trauma kétségbeesett értelemkereső és -adó kísérletnek is felfogható – egy olyan világban, amelyből az értelem már kiveszett. „Többé nem az Isten az, aki az egyén sorsát előre elrendelte, hanem az emberi abúzus földi cselekedete.”¹⁸ De az értelem elvesztése nem egy törött elmében, hanem egy törött világban gyökerezik.

{ ...a trauma kétségbeesett értelemkereső és -adó kísérletnek is felfogható – egy olyan világban, amelyből az értelem már kiveszett. }

Ebben az értelemben poszttraumatikus a mai nyugati kultúra: tömegméretekben foszt meg az élet értelmétől, éppen úgy,

ahogy a Freud–Ferenczi-féle trauma teszi egyéni szinten, de ugyanakkor éppen ebben a traumakonstrukcióban egyben ígéretet is tesz arra, hogy ez az értelem visszaszerzhető. Így áll elő az a

helyzet, hogy miközben senki sem vágyik arra, hogy őt vagy gyermekét megerősokolják, aközben tömegesen jelenik meg a vágy arra, hogy ez az abúzus a személyes múltban megtörtént: Traumám van, tehát vagyok; vagy inkább leszek; mert a traumámra alapozva más lehetek.

¹⁸ Frank Füredi: *i. m.*, 170.

Óda az elrendeltetésről*

1.

Két tűz közt lapulván, túl árkon-bokron,
reszketeg szerzet, nyavalyád bomoljon,
mivelhogy vakságon és kábaságon
szörzött az ördög erőt...

Lantod és
mindenféle bűbájolás kevés
a kesergő halálnak. Mondjad
bár százezred részét, hogy az nagy,
sűrű világi vakság eloszoljon.

Boldogasszony köntöséből kirázott
csontok. (Vér folytatná el a világot.)
Torkos, parázna kóborol vala
veled az éjben; és magyar anya
ajkáról ellesett szavakból összeáll
a zsoltár; egy-egy kötőszava már
mint gyaloghíd sebes patak felett.
„Alamizsna, ha jó szívvel veszitek.”

Zendül szárnyaló gyászdal, győzköd a
gyógyító áldás. A meggyalázott ara
jajong; kifosztott szabólegény, fogát
szíva, némán bámulja a csapláros-
néről megmintázott Szűz Máriát.
S szeméremteste, feledve az átkos
gerjedelmet, az ének édes hangjait
hallgatván, bibeszálként dagadozik.

Így szabadkozik az okos és jámbor
nagyasszony pártfogoltja – a vándor-
prédikátor: „Tiszta barát csupán
az anyai nyelv. Nélküle Budán,
a Partiumban, Transzilvániában
egy csepp erő sincs bennünk már. Ahányan
annyifelé – Istentől elhagyatva!...
Ám a zsoltár hitünk most visszaadta.
Az magyarok közt lött csintalanságát,
ím, magyarul tölti hát be az Úr.
(Tyúkmony haja, borseprő-égetés... Tanulj!)”

2.

Földönfutóvá lettél, s mint mikor
förtelmes táncot járatnak, bolondot
űznek veled: füled, szájad és orrod,
melled, és folytathatnám, akár egy lator,
köldöködtől egész a talpadig
végigtapogattatván. – Mondd, melyik
főrangú kegye és várerőssége
oltalmazna meg? Különben, a béke
reményében is, egyetlen poggyászod
a nyelv maradt. Határtalanra tárva
a derűs égbolt feletted, hiába,
te csak a véres, bomlott valóságot
látod. Kínok között virrasztva át
a sok-sok Szent Bertalan-éjszakát.
Hívságokban mulat, hányja magát,
sárkánykevelységét az ifjúság,
elfajzott halántékereiben
buzog a vér még. Az erőszaktól igen-
csak megjámborult, gyakdosott s körül-
hálózott atyákon – sorsuk fogoly –
mennyütő kísértet. És a kihúlt
hajlék romjai; szálláshely sehol.
Csak a megkötösödött, bűdös bor, mely
a fertelmességet feledtető
időkben is kevés, ha bú emészt el.

S gondviselést ígér – végházat Ő.
A nyelv.

Vesztettül csaholó egek,
fű, fa, ragyás gyümölcs, falevelek,
s kit ha el nem sodor a szél, magától
sem hidegül el. Lelkiismeret
dübörög – ímhol, ő a prédikátor!
Miként ha csőrök, karmok szórnák, tépnék
lyukas lábbelin keresztül. Holott
csak jégverés. Dermesztő egyedüllét!

(S egy irtózatost káromkodott
– ezt is magyarul, persze).

– Fején régen

letarolva a haj. Lefoszlott róla
a hús, bős erejű falubolondja
helyett legfeljebb ázott, szerencsétlen
csirkének képzelnéd. Torkát s a máját
fojtogatja a bennrekedt süvöltés?
A jégsörétek telibe találják.
Sötét Lucifer-áriákat hall, és
fél, hogy az Édenkertet már soha,
behunyt szemmel sem fogja viszontlátni.
Roncstolt szárnyú rigót utánoz a
némán remegő ajak, értse bárki,
ahogy tetszik.

Karikás ostorával

a vihar végigver a kis- s a nagy-
Alföldön, s haragját ebugyrával
ömleszt rá a ég. A mórokat
meg a bizánciakat sem sújtotta
több balsors. S ha ki fölnéz a magasba:
a hegyekből sűrű szennyáradat
zúdul alá; hömpölygésbe veszett
dögök, boncolatlanul, szanaszét.
A kétség hamarabb végez veled,
mintha ólom dühe hatol beléd.
Elsodorta lázadó lelkedet
a nemezis; azóta már csak egy
törődött, alázathoz szoktatott
állat tudatlanságában osztozva
viseled te is a gyalázatot.
Merőn elnézel megzápult sorsokra
s a rokotalan sírokra, alá:
„Közönséges fekete föld, örök,
azkit ígért volt, imé, megadá
mégis – a rejtekbéli kincset nékem.”

Guzsajjal güzük játszanak; tüdőd
gümőket burjánzik. Holt mederrészben
gübül egy ábrándos képű kölyök:
halakat riasztva rúddal zurbolja
a vizet. Mindez csekélyke vigasz még
és orvoslás a sok üres gyomorra.
Vagy mégse?... Bűvöld világra a sárrét
Fölött gomolygó ködbabonából a
hazával s házzal hitegető békét.

3.

Az iszony árnyalatai megtanulhatók ma a tájszótárból.
Prédikátorok mennydörgés-nyelve, jégzápor-zokogás.
Aktákkal, zsarukkal s bürokratákkal feleselő száj végvonaglása.
Szárzadajka Európa, süket és fáradt
a messzi jajokra! A hang sebességét elhagyó örület.
Verág szilő bódog *anya!* *Kedvem alélása.*
Már csak a hangok hűsége őrzi őseidet.

Regölés után rianások a semmi felé. Rejtelmek
néhai gázlói; fülelő ágensnek riasztás, meglehet.
Botfűlűeknek is ének: több, mint a kisemmizett

igék, vagy a száraz szótári megnevezések.
Janicsár-időkben a szavak fonákja is elszakíthatatlan erő. Tündérország feneketlen titka.
A forrásvízzel fölbuzgó öröklét.
Feltámadásunk mindennapi kenyere;
honvágy *Hiszekegye*.
Jajongó sírás faltól falig. *A semmi ágán* ülők
nyelve – gyógyír a feltépett sebre. Árvaságunk
népek örvénylésében, Kárpátok-medenceöleiben.
Sajgás elidegenített tájakon, hol apáink
nem nemzetek utódot a nemzetnek.
Kaszárnya-fegyelem, kemény nyakravaló.
Verjen búbáj, oltalmazzon a póre emlékezet.

A nyelv sohasem hazátlan.
Elhantolt hitek csataterein meg-megvillanó
dolmánygomb. A bonni Beethoven-szobor alatt
ácsorgó unokák képzeletbeli kacagása.
Emlékezés marokverő menyecskékre,
kengyelből kifordult lófökre.
A lüktetés, a fájdalom. A puszta gyász. Az iszony.
Láp s vadon záporozó igéi, garázda testvérportyák;
dac a járvány, a jövevény – az Öregisten előtt is.
Az indulat vulkánkitörései, az erotika dorombolása;
a szikár szó, a sziklaéles, amelytől lánc szakad.
Bujdosó prédikátorok, meggyilkolt fejedelmek
kálváriája. Révület, hogy az Úr Órangyala által
az elkallódott igékkel szüntelenül megapoltatol.

Fanyar erdei gyümölcs íze, keserűédes zamatok.
(Csak az tudja, akibe bele akarták fojtani!)
Barlangi magányban kiserkent vér: kígyó marása.
A függetlenség határa. A nyelv határtalan szabadsága.
A romlás, midőn már nem állnak össze a szavak
az ősi szerkezet szerint. Mint testben a rák,
gyümölcsben féreg: jelző-sallangok, élősdri rímek.
Csellengő igekötők. Fellengző csupaszság,
s a megregulázhatatlan csintalanság. Súlyom-
KŐPESTES, GÖDEmesterháza, SáromBERKE.
MagyarIGEN. Bevehetetlen elnevezések. *Székelyhíd*.
Szilágyzovány. Megégetés ellenmérge: *Érkeserű*.
Meggzelídíthetetlen *Farkas-laka*.

„Sanzonolók”, „dekázók” értelemben kétkedő
nyálas irkafirkája, amelyet szépapám kabátujja
hajtókájába dugott volt, majd cafatokra tépett,
s amit „Pecsovicsné” a padhoz vert.

Porladó, elüszkösödött szépség.
Kikezdhetsen hatalom.
Te elrendeltetés foglya,
zsoltárfordító ősöm: Tebened volt az
emésztő tűz és a tisztulás esélye, eleitől fogva.

Klytaimnéstra mentsége

avagy miért nem írok ma csak ennyit
egy mái drámaköltőhöz

nincsen időm hogy verseljek hiszen Aiskhylosommal
töltöm időm Agamemnónnal meg a szépövü nővel
és a királylánnyal kinek egy szem jóslata nem volt
hogy be ne teljesedett az utolsó szó-töredékig...

kár hogy az óráim nem látogatod Dionysos
mindig s mindenkor megidéztek és folyik ottan
szó az arany-repkényű szó-dramaturgia fényes
mestere tiszteletére bizony te is az volnál ugye így van?

heptameterbe rogyott amit írtam hagyjuk már s ne zavarjuk

Fényt a homályra

Azt hiszem: ő ragyogó fényességű, csinos asszony,
mélyövü, jóalakú, s ha mosoly mint rügy fakad ajkán –
férfiu szívét olvatagon masszozza ilyenkor.
Már ami engemet illet: nem vágnék soha arra,
hogy megbántsam (akár véletlen) akármilyen üreggel...
Mert az ilyen fejedelmi teremtés csak mosolyogjon...
Én inkább meggyőzném őt, hogy jobban örüljön....

Fényt sugarazzunk hát, vakítással: a lassu homályrul
ebben az ügyben eloszlassunk rút hálygot akkor.

Kurta kíséret

Mert e királyasszony maga táncolt Városá élén –
úgy, ahogyan kés élén táncol a kurta kis élet.

Kurta kíséret az élet, ahol csak méla beretvák
éle a táncparketta, a tánc tér béli ruhákba susogva forogva
csók-üzenettel iramlík, amerre a bálban a testek
szédítő rianással omolnak... gondolhatni a többit....

Mi urunk, a Vagy

a 3/E trolira vártam éppen
pedig más is elvitt volna talán
ragacsos zselés videóklippen
koponya körözött a pláza falán

mint fáradt angolna csendesen lebegtem
ujjhegyig szívódott fel a Heineken
a csendestárs itt belül lakosztályt nyert
s magyarázta hogy mit jelent nekem:

valami különöst most utoljára
egy háromlábú legelésző ménes –
a reggel úgylis csak mellkason kapar
fény hó és mázas és hasmenéses

mert hóvé válik a fény fénnyé válik
a hó mint a friss porcelánok falán
a beáztatott vizes tér fölött
szétkúszott egy szürke felhő lazán

egymásra fűnyíró után a füvek
így dőlnek el idegesen rángva
a jelszó kis adag jäger kicsi gin
kicsi zsaruk egy járgányba zárva

a jelszó paták közt kúszó angolna
ki csendestársaddal magadra hagy
a night clubbok neonjából is süt
ma talán megértesz: mi urunk a Vagy

Láp az erdőkerületben

a pont (körmei gondosan ápoltak
sárga flanelinget visel) közeledik lassan
a partszegély és gyepágyak közti síkon –
áthalad – egyesével pattannak fel a fűszálak
(a testből ha kioldódik a kalcium
olyan lesz mint egy puha nyálas
bőrig ázott levél az őszi szinkronúszás után)
a múlt perc acélpallóján két vékony
sávból gyökereznek a padok leül
talán mint egy fekete billiárdgolyó
végiggurul a kempingasztalon
jegyet vált a hajnali buszra
a motorháztető éppen merőleges
a nádligetre ekkor
(miután kiemelték
cétézni fogják a pontot
még délelőtt azonosítják a vércsoportot
öntőformát készítenek
a haj teljesen vörös a felbomló tőzeglápból
áradó sav miatt)
ha már földet ér keskeny hídon
a város felé tart a busz
indexel a vízből felbukó párán túl a fény
s a pont a tó rezgő felszínén
holnap ilyenkor
ismét áthalad

Kávéház a festőkhöz

B. Tóth Klári

Ahogy kikászálódtam a kocsiból, mintha penge hasítaná a bőrömet, arcomra tapadt hajszálaimtól alig láttam. Kihalásztam a képet a csomagtartóból. Azonnal belekapott a szél, dagadt a vászon a vakkereten, vitorláztam a kávéház felé, szinte úsztam a levegőben.

Az utca kihalt, sehol egy teremtet lélek. Mintha mindenkit elfújta volna a szél. Dísztetváros, előadás után. Hazamentek a színészek.

Féltem, hogy tönkremegy a festmény, mielőtt átadhatnám a megrendelőmnek. Aggódva gondoltam arra is, hátha nem lesz megelégedve...

Igaz, látta a vázlatokat, megbeszéltük a témát is, fotót küldtem a kész állapotról, de mindig a szembesülés az igazi próba. Egyszer rendeltek tőlem egy képet zöld almával, a végén pedig nem akarták átvenni, mert az alma nem elég piros...

Aztán ott vannak a kávéház vendégei. Nekik fog-e tetszeni? Hiszen nyilván bevételcsalogatás miatt rendelte a képet.

A szél szemembe fújta a port, alig láttam a cégtáblát: Piros sapkás festő ült rajta a háromlábú széken, kezében paletta, festőbot, ecsetek. Előtte, az állványon felfeszített vászon, fölötte kissé kopott felirat: „Kávéház a festőkhöz”.

Keservesen botorkáltam a küszöbig. A hatalmas ajtó mintha egy másik világba vezetne...

Egy pincér sietett a segítségemre, úgy látszik, már várt. Készségesen kinyitotta a nehéz tölgyfaajtót, és segített becipelni a festményt.

– A főnök úr sajnos még nem érkezett meg, talán a vihar miatt késik – mondta. – Addig szíveskedjék kicsomagolni a képet, és helyet foglalni. Hozhatok egy kávé?

– Köszönöm, az jól fog esni, korán keltem – mondtam, miközben kezdtem leszedgetni a csomagolópapírt, már amennyit a szél rajtahagyott a képen.

A kávéház határozottan üresnek tűnt, mikor beléptem. Most azonban a félhomályban mintha emberi hangokat hallanék egy távolabbi asztaltól. Igen, határozottan úgy éreztem, hogy figyelnek.

– A perspektívaszerkesztés az ábrázolás lényege – ütötte meg a fületem egy hang. – Ez kelti a térbeliség illúzióját legtökéletesebben – erősködött a férfi, aki meglepő öltözetével keltette fel a figyelmemet. Testhez simuló, szűk nadrágot viselt, bugy-

gyos felső kabátja derékban szabott, nagy karimájú kalapja az asztalon feküdt. Valami körzőféle muzeális eszközt szorongatva magyarázott, miközben geometrikus ábrákra mutogatott egy papírlapon..

– Ne is erőltesse a dolgot, Alberti úr, úgysem győz meg – mondta nevetve a szemben ülő sasorrú férfi, miközben felhajtotta sokadik pohár borát.

– Hiszen az én festésetem épp az ellenkezőjéről szól! Engem nem érdekel a termélység! Lerágott csont... A nagy síkok színhatásai, ez az igazán izgalmas kérdés! Új utakat kell bejárni a festészetben, de itt Európában már nehéz elszakadni a konvencióktól. Én utazni készülök, egy távoli szigetre, hol még érintetlen a természet, és fellelhető az ősi népek kultúrája. Valami nyers, vad és...

– Parancsoljon, a kávé – riasztott meg a pincér – hozhatok egy újságot?

– Nem, köszönöm – mondtam barátságosan.

– Csak menj már – gondoltam magamban –, lemaradok a legjobb mondatokról!

– Nézze, Paul, ezt az új képet – lépett oda hozzájuk egy idős úr, az én festményemre mutatva. Hosszú, elegáns sárga kabátja misztikus külsőt kölcsönzött neki. Ápolt, hosszú haja alól szúrós, vizsgáló tekintettel meredt a képre – rendezett szakállával inkább varázslóhoz, mesebeli mágushoz hasonlított.

– Ez a festmény túl elnagyolt, nincsenek rajta finom árnyalatok, hiányzik a távoli táj és a néző közt remegő párás, fülledt levegő ábrázolása, ahogy prizmaként megtöri a fényt – a férfi szinte sűgva ejtette ki a szavakat, mintegy izlelgetve, közben felém tekintgetett, nyilván nem akart direkt bántó lenni.

– Tudom, mester, önnek hiányzik a sfumato – szólta át a szomszéd asztal füstfelhője mögül egy férfi, szája szögletébe tolvaj pipáját –, pedig higgye el, vannak más szempontok is, például a nyers színek ereje, a komplementerek kiemelő hatása.

– Tisztában vagyok vele, Matisse úr, hogy mi önnel sosem fogjuk megérteni egymást, az ön festésze lázálmainban kísért – már megbocsásson a nyers szóért.

A természetben – megfigyelheti – nem léteznek olyan harsány színek, mint az ön vásznain, márpedig a természet a mi igazi tanítómesterünk – vélekedett az idős úr. Lassan, kimérten szőtte össze a szavakat,

mint szövőnő a vásznat, de volt a hanghordozásában valami tekintélyt parancsoló felsőbb kinyilatkoztatás. Senki sem mert tovább vitatkozni vele.

Ekkor kivágódott az ajtó, és hatalmas tánclépésekkel beviharzott egy lehetetlenül hegyes bajszú úr, és mesterkéltségekkel köszöntötte az ott levőket.

– Ezer bocsánat a késésért, de üzleti ügyek szólítottak el, a menedzserem agyonhajszol, nem győzöm a megrendeléseket!

– Annyira elfoglalt, hogy mostanában csak a szignatúra erejéig találkozik a képeivel – mormogta epésen az idős mester –, én sose engedném, hogy bárki belenyúljon a munkámba, inkább éveig dolgozom rajtuk.

– Ugyan már, ne legyünk kicsinyesek – szólt az előző mélyen a bajusz alól –, nem kell mindenből morális kérdést csinálni, ön például, kedves Mester, ne vegye zokon, de a legtöbb képét be sem fejezte...

– Nem a festmény a fő cél, hanem a gondolkodás szabadsága. A kísérlet a legfőbb ösztönző erő. Én mindent magamtól tanultam meg, mert állandóan figyeltem és elemeztem a valóságot. Az álmodozás az asszonyoknak való. Ha nem végeztem volna titokban boncolásokat, sosem ismerem volna meg az emberi test titkait, működésének összefüggéseit. Igaz, volt, amit félbehagytam, megvolt rá az okom. Végére is a folyamat sokszor fontosabb, mint

a végeredmény. Egyik kérdés kapcsán fölmerült a másik, egy feladat addig érdekelt igazán, míg rá nem jöttem a megoldásra. Egy jó vázlat, egy jól megoldott kompozíció... A kivitelezés már csak rabszolgamunka. Az ön ábrái viszont eltorzítják a valóságos dolgokat. Gúnyt űz az élet igazságából. Cinikus ember.

– Hát persze. Nem is tagadom. Egy kis irónia igazán ráfér erre a világra, máskülönben hogy lehetne elviselni? És különben is mi a valóság? Ami annak látszik, vagy ami mögötte van? Szakadjanak el a konvencióktól, uraim, keressenek maguknak egy új világot, és hódítsák meg! Én is ezt teszem. – A sasorrú fogta a kalapját, sétabotját:

– Minden jót! Többé nem találkozunk! – és emelt fővel távozott. Nem nézett hátra. A szél sivítva csapott be az ajtórésen.

Ekkor váratlanul hozzám lépett egy úr, aktatáskával a kezében. Nem is vettem észre, hogy bejött.

– Bocsásson meg, hogy így megvárakoztattam, de hát alig tudtam haladni ebben a viharban. Nem volt unalmas a várakozás? Látom, egyedül van. Ilyenkor még nincs vendég... Fölkaptam a fejem, a beszélgető csoport felé néztem.

A reggeli félhomályban csak a szépen letakart asztalok sorakoztak, rajtuk hamutartó, a vázában friss virág. A székek szabályosan betolva illedelmesen várták az első vendégeket.

Út

Az út.
Vissza.
Ködbe vész,

belemártózol
elparázsolt
nyelvvél.

Írásdarab mentén
látható lég
illan
tüdődből.

Napsugártapogatott
vadgyümölcs.
Harmatból
kértél kettőt.

Egyik
hús –
héj –
hasadt,

utóbb
meztelenített
magházától
szajkó rebben.

Olykor

Olykor, ismeretlen
anyaparfüm:
felsejlik
csuklódra.

Telítődő hold,
köré fényétől
felhők
kenődnek:
szétharapott
mellbimbó –
udvar.

Röpke
elnehezült
éji földszag
telepszik a
mákvirágzásra,

sötét
szemeiddel
előbújik, ha
meg –
kívánod.

jelenléted az ajtó

hívó hangod
én
előttem
te
előtted
hátrafelé
nem énekel
jelenléted
elém rohan
a naplemente
miskolcon is
egerben is
ünnep a péntek
a szóvirág
tebenned
kinyílik

halloween

import legenda
amit látsz
indokolatlanul
barátságtalan
inverz emlékezet
nincs vér
hóropogás nélkül
a koporsóban
vénasszony szelete
a tök
a sírkert

Villanás

Más szívja magába csóкод
Holdkóros hajnalom, ha
Nélküled ébred
Konyhakövön ülve
Magamba rohadva
Fejem lógott a nyakam tetején.
– valami zajt csinál,
Nem én vagyok.
Magában motyog az órarugó.

Tóparti napnyugta

Délutáni kéjben
Füstfoltos kémények
Fetrengenek
Az ég alja
Öleli a városomba nőtt falat
Láttam, újra Élni Kell Itt
A tóban mosdó ég alatt

Beszélgetés Halmos Sándorral a zsidóság múltjáról, helyzetéről

- *Honnan ered és hogyan definiálható a zsidóság? Hogyan határozható meg, ki a zsidó? Vallás, származás, születési hely, személyes döntés az érzések alapján?*

A zsidó nép története mintegy négyezer évvel ezelőtt kezdődött, amikor a világ ma legkultúraltabb vidékeit is beláthatatlan erdők borították. A mai, művelt népek ősei még a történelem előtti ember kezdetleges életét éltek. Minden erejüket felemésztette a vadállatok, a természet erői és az egymás elleni harc. Az emberi civilizáció bölcsője, az ókori Kelet ekkor lépett a történelem színpadára. Az ősi Egyiptomban, Mezopotámiában hatalmas birodalmak jöttek létre. A világ jelenleg ismert legrégebb városa például Jerikó, a Holt tenger kapujában i. e. 8000 körül épülhetett. Két olasz régész a 20. században (1984-től) felásta az ókori Ebla városának levéltárát Észak-Szíriában (mai nevén Tell el-Mardich), ahonnan az i. e. 2600–2400 körüli időből (tehát Ábrahám előtt mintegy fél évezrednyi korból) hatalmas írásos anyag és szinte kizárólag bibliai nevek kerültek elő. A város királya Ebrum (héberül Éver) volt, s ez ismét a Bibliát látszik igazolni. (A Biblia elbeszélése szerint ugyanis Ábrahám apjának, Terahnak szép-apja volt Éver, az ő nevéből ered népünk és ősi nyelvünk neve – héber.)

A mai tudományos ismeretek alapján feltehető, hogy a bibliai Ábrahám, „az első héber” Eblából származott (ősei i. e. 2400 körül, a város pusztulásakor menekültek onnan), az ugyancsak észak-szíriai Harránban született, majd az Észak-Irak területén levő Úr-Kaszdimba költözött, ahonnan a bálványimádás elleni tiltakozás miatt kénytelen volt visszatérni Harránba. Az „egyetlen és láthatatlan Isten” forradalmi eszméjét hirdelve innen indult Kánaánba, amely később az Erec Jiszraél (Izrael országa) nevet kapta.

A zsidóság tehát vallás és nép i. sz. 395-ig, amikor a Római Birodalom felbomlása után a különböző barbár királyságok uralma alá kerültek. Ezzel kezdődött a zsidóság szétszórása. A zsidóság mindenütt kisebbség, sőt elenyésző kisebbség maradt. Mindenütt idegen származású, válására is. Idegenben örült, ha jól bántak vele, de eltúrta azt is, amikor rosszul bántak. Ha kiűzték, fogta a holmiját s máshova költözött. Mivel idegenben nem érezte

magát teljes biztonságban, főleg városokba költözött, ahol jobb a közbiztonság és több zsidó élt együtt. Földművelő foglalkozását lassan iparral cserélte fel, a VIII. századtól pedig kereskedelemmel. Sorsuk attól függött, hogy a világi uralkodók mennyire tudtak ellenállni a papság zsidóellenes befolyásának.

- *Mikor kerültek Magyarországra zsidók?*

Magyarország mai területén már évszázadokkal a magyarok bejövetele előtt éltek zsidók. A római légiók nyomán zsidók is jöttek Pannóniába. Ittlétüket egykori sírfeliratok, menórák és egyéb emlékhelyek bizonyítják (Szombathely, Esztergom, Dunapentele). A népvándorlás alatt – a rómaiak távozása után – is maradtak itt zsidók. Chászáj ibn Saprut a kazár királyhoz írt levelében megemlíti a Magyarországon, „Hungrin” országában lakó zsidókat. A magyar államiság szervezése után sorsuk hasonló lett a többi európai államban élőkéhez. Szent István alatt Esztergomban szervezett hitközség volt, az első zsidóellenes intézkedéseket Szent László (1092) és Könyves Kálmán (1100) hozták. A magyar történelem során többször kiűzték, majd befogadták őket.

A zsidóság származás útján s a hagyományai által maradt fent. Én soha nem tudtam elképzelni magam másnak. Magyarországon születtem és őseim alapján zsidó vallású vagyok. Gyermekekoromban – 4 évesen – már ismertem a héber betűket, és 5 évesen olvastam héberül.

- *Honnan, mikortól ered a debreceni, hajdú-bihari zsidóság története?*

A debreceni zsidóság történelmileg fiatal közösség. A 19. század közepén jelent meg Debrecenben. Az első egész rövid ismertetés a régi debreceni zsidókról Szűcs Istvának 1871-ben megjelent: *Debrecen város története* című munkájában olvasható. A közlés szerint az izraeliták 1840 után telepedtek le Debrecenben, 1844-ben hitközséget alapítottak, zsinagógájuk a Szent Anna utcán volt. A legelső lelkész Fried Áron, majd Ehrlich Emmánuel, őt követte dr. Lipschitz Ármin, akinek 113 növendéke tanult az iskolájában. 1882-ben jelent meg Zelizay Dániel könyve: *Debrecen szabad királyi város egyetemes leírása*. A zsidókról szóló részt

dr. Popper Lajos írta, aki az első debreceni zsidók közt volt és részt vett a szabadságharcban. 1886-ban két tanulmány jelent meg a Magyar Zsidó Szemle III. évfolyamában. Dr. Kardos Albert – az egykori református kollégium tanulója, a későbbi Fiú Reálgimnázium igazgatója, a Debreceni Zsidó Gimnázium alapítója – írta *A debreceni hitközségről* címmel, a másik tanulmányt dr. Szántó Sámuel *Adalékok a zsidók történetéhez Magyarországon* címmel. Az 1930-as években dr. Zoltai Lajos történész, a városi múzeum igazgatója írt a debreceni zsidók letelepedéséről. Azóta számos tanulmány jelent meg – köztük az enyém is, amely a debreceni rabbik életét, a debreceni zsidóság 1944-es névjegyzékét dolgozta fel, valamint az 1848/49-es szabadságharcban részt vett zsidók sorsának alakulását. Mindig büszkén hangsúlyozom, hogy e kutatómunkára, a hit megélésére első rabbim, dr. Weisz Miksa készítette fel, aki 1945–1957 között élt Debrecenben, de levelezésünk haláláig nem szakadt meg, sőt az a megtiszteltetés ért, hogy magyarul is megjelentethettem élettörténetét. Sokat köszönhetek dr. Végházi István főrabbinak is, aki 1958–1963 között tevékenykedett Debrecenben, s aki a rabbi pályára javasolt. Ott olyan kiválóságoktól tanultam, mint dr. Scheiber Sándor, dr. Benoschofszki Imre, dr. Szemere Samu, Domán Ernő, dr. Richtmann Mózes, dr. Schweitzer József és kiváló osztálytársaim voltak, köztük dr. Schöner Alfréd, aki most a Rabbiképző Zsidó Egyetem rektora. Ma is életem fő szakaszának tartom, hogy – nyolc esztendőn át egyetemi docensként – abban az intézetben taníthattam – eközben hét debreceninek írtam alá diplomáját –, amelyben egykor tanultam.

■ *Mi adta az itteni zsidóság egzisztenciájának alapját, a társadalmi fejlődésének lehetőségét? Mivel foglalkoztak, hogyan fogadták be őket, milyen fejlődési utat jártak be?*

A görög kereskedők után jelentek meg először a vásárokra járó zsidó kereskedők. Az 1781. téli vásáron, mely a Piac utcán zajlott – a tél miatt –, csak 34 helyről jöttek árusok, s ezek között már 10 zsidó árus volt. A tavaszi vásáron számuk már 22 volt.

A vásárok miatt az első zsidók a városárkon kívül telepedtek le, de a tanács nem engedte még egy éjszakára sem, hogy a városban aludjanak. A 18. század végén a városban kívül volt zsidó szállás és vendéglő. Ezek az első zsidó települési helyek. 1791-

ben jelent meg egy korabeli újságban, hogy a város zsinagógát épített nekik a városon kívül. Talán azért volt e nemes cselekedet, mert 1790–1791-ben volt a nagy reformországygyűlés, amely még a zsidókról is gondoskodott. Azonban mindezek ellenére Debrecen 1840-ig nem nyitotta meg kapuit. S mivel a városban kívül élő zsidók ünnepeit nem vették figyelembe, a *Jelenkor* című lap 1832. október 20-ai számában olvasható: „nem sikerült a debreceni őszi vásár, ünnepük lévén az izraelitáknak.”

Az 1840. évi 29. tc. engedte meg a zsidók letelepedését, s az 1840. szeptember 24-ei tanácsülés szabta meg a zsidók letelepedésének feltételeit. Az első zsidó 1840. október 5-én kért letelepedési engedélyt, Lefkovits Mózes volt. Elutasították, de kérését 1841. április 22-én megújította, s akkor megkapta az engedélyt. Az első letelepülők: Katz Henrik, Steinfeld Mihály, Ahron Ábrahám, Fischer József, Katz Ábrahám, Katz Gergely, Spitzer József, Spitzer Salamon, Csillag József, Klein Ignác, Singer Ábrahám, Schenk Jakab, az ország különbözőbb részeiből jöttek, Hajdúnánásról, Vágújhelyről, Nagyváradról. 1842. június 8-án engedélyt kaptak temető létesítésére, majd 1844-ben megalakult a temetkezési egylet, a Chevra.

■ *Közismert a zsidóság szerepe a 48-as forradalom és szabadságharc során. Mit kell tudnunk a debreceni, hajdú-bihari zsidó hősekről?*

97 zsidó telepedett le 1848-ig, közülük többen részt vettek a szabadságharcban, a 12. sz. nemzetőr században – dr. Popper Alajos honvéd főorvos, Liebermann Ábrahám honvéd alorvos, Hollander Gyula honvéd őrnagy, Propper Mór honvéd hadnagy, Klein Gábor őrmester, Heimann Károly tizedes, Ellenbogen József közhonvéd. Életüket feloldoztam külön kiadványban, s azokra, akiket később a debreceni zsidó temetőben

Halmos Sándor 1946. június 21-én született Debrecenben. Általános iskolai tanulmányait a Fűvészkert utcai iskolában végezte, a gimnáziumot a Fazekasban. Érettségi után az Országos Rabbiképző Intézetben tanult, majd elvégezte az egri főiskola népművelés-pedagógia szakát, s a KLTE Bölcsész-tudományi Karán szerzett diplomát. Kezdetől érdekelte az újságírás, irodalom, tanítás, így végigjárta a művelődés szinte minden területét. Foglalkozott újságírással, lapszerkesztéssel, művelődésszervezéssel. Tanított általános iskolában, a rabbiképzőben és a Debreceni Egyetemen. Több száz újságcikkre látott napvilágot, amelyekből két válogatott kötete jelent meg. Tíz éven keresztül szervezte a Debreceni Zsidó Hitközség életét. Amióta nyugdíjas, folyamatosan jelennek meg könyvei, legutóbb Szatmár vármegye zsidósága címmel. Munkásságáért Szocialista Kultúráért, Radnóti Miklós-díjat, Debrecen Közművelődéséért Díjat kapott, 2006-ban Debrecen város Pro Urbe-díjasa.

temettek el, minden év március 15-én emlékkavicsok lerakásával emlékezünk.

■ *Hogyan alakult a zsidóság sorsa az első világháborúig?*

A debreceni zsidóság 1914-ig nagy fejlődést mutat úgy lélekszámban, mint építkezésben – ekkor épült a Petőfi téri nagyzsinagóga, a Kápolnás utcai zsinagóga, a Pásti utcai zsinagóga, épültek iskolák, bérházak, ez az időszak viszonylag nyugodt korszak volt. Ezt az eredményekben, alkotásokban gazdag éveket zárta le 1914, a háború kitörése. A gondtalan békeévek után szenvedés, szükség, gyász korszaka köszöntött be. A sorozásokon egyre több évjárat vonult be. 1918-ban már az 1900-ban születetteket hívták be. A férfiak hadba vonulása nehezítette a megélhetést. A zsidó családok tagjai lelkesen csatlakoztak a kórházi, vöröskeresztes belső szolgálatra. 1914 őszén, az orosz betörés folytán, zsidó menekültek kerültek Debrecenbe, Galíciából, Ung, Bereg és Máramaros megyékből. Segítették a menekülteket. Az egyre súlyosbodó helyzet nem engedte a zsidóellenes hangulat elnémulását. 1917-ben a király kinevezte Vázsonyi Vilmost, az első zsidót miniszternek, akinek kinevezésével a visszafojtott antiszemitizmus hördülését lehetett hallani. Ez évben jelentek meg a zsidókra nem hízegő véleménynyilvánítások.

157 zsidó vesztette életét az I. világháborúban. Emléktáblájuk a Kápolnás utcai zsinagóga falán található. Sajnálatos, hogy a II. világháború zsidó áldozatainak még nincs emlékműve Debrecenben.

1920. szeptember 2-án törvénybe iktatták a numerus clausust, ezzel nem volt gátja az antiszemitizmusnak. A reformátusok kitűnő püspöke, dr. Baltazár Dezső ez időben is kiállt a zsidóság mellett. A zsidóság és a református egyház kapcsolata egyébként a kezdetektől jó volt. Ezt az is bizonyítja, hogy amely falvakban nem volt zsidó iskola, a zsidó gyerekek református iskolába jártak, és az iskolát a hitközség támogatta. Kevesen tudják azt is, hogy amikor dr. Baltazár Dezső püspök Amerikában járt, az amerikai zsidók jelentős összegeket adtak a mai Püspöki palota építéséhez.

E zsidóellenes hangulatban alapította a debreceni zsidó hitközség az első vidéki zsidó gimnáziumot, amelynek igazgatója dr. Kardos Albert lett.

Az 1920-as év a családom életében is jelentős, nagyapám testvére és családja, Aszódi Márton elhatározta, hogy Izraelbe megy. Ők voltak az elsők, akik Debrecenből

Palesztinát választották. Nem volt hosszú életű, az 1921. május 21-én megjelent *Zsidó Szemle* közölte, hogy Jaffán május elején egy arab zavargás tört ki, s több mint harmincad magával Aszódi Márton is elesett, Jozsef Brenner héber költő társaságában. Ez késleltette azok tervét, akik ki akartak menni. Az Aszódi család Tel-Avivban maradt. Az özvegy panziót nyitott, és bekapcsolódtak a város életébe.

■ *A harmincas évekig viszonylag nyugalomban élt a debreceni zsidóság. Mikor kezdődtek a bajok, hogyan, mikor kezdődött a debreceni gettósítás, hogyan folyt, hol alakították ki a gettótelepet, és milyen szabályok szerint kellett élni?*

A debreceni zsidók úgy érezték 1922-től, hogy a bajok elmúlnak. Megszilárdult a pénz, és 1925-től Európában is a megbékélés szelei fújtak. Dr. Schlesinger Sámuel került a főrabbi székébe, aki tovább ápolta a jó kapcsolatokat a várossal és az egyházakkal. Megkezdték a Hatvan u. 6. szám alatti zsidó bérház építését. Közben az 1929-ben kitört amerikai válság világválsággá fejlődött, és 1930-ban rázúdult Európára. A magyar kormány tervek és tanács nélkül állt. A Rothschild-házhoz is fordultak néhány milliós dollárkölcsonért. Nőtt a munkanélküliség, a kereskedelem pangott, s hogy a kormány az éhezéstől mentse az egyetemet végzett ifjakat, 80 pengős havi, szegényletes fizetéssel, kiegészítő munkát biztosított nekik. A válságot a hitközség is megérezte, drágább dollárral kellett fizetnie adósságait. A szellemi élet nem szakadt meg. Itt jelent meg az első héber–magyar szótár 1935 elején, Mannheim Mór és Grosz Ernő szótára. Abban az évben, amikor a náci német kormány Nürnbergben meghirdette a faji törvényeket a zsidók elnyomására.

A zsidóság Debrecenben nem tudta felmérni a közelgő veszély súlyát, mert tagjai magyarabbnak tartották magukat, s még akkor sem hitték el, amikor 1941-ben a Kamonyec-Podolszkijban tartott vérengzésről hallottak, ahol 26 ezer zsidó közül 12–14 ezer magyar zsidó volt.

1944. március végén kezdődtek a magyar zsidóság elpusztításának előkészületei. Debrecen német megszállása 1944. március 20-án indult. A németek a Werbőczy utcai iparkamara-épületben rendezték be központjukat. Március 25-én a *Debreceni Újság* a zsidóság bomlasztó és kártékony aknamunkájáról cikkezett. Egyidejűleg megkezdődtek a német zsarolási kísérletek a Zsidó Tanáccsal szemben. Egyre több szó-

nyezet, dísz tárgyat, lakást követeltek. Március 31-én elrendelték a megkülönböztető jelzés használatát, a 10x10 centiméteres sárga csillagot. Április elején rendelet született a telefonok, járművek elkobzásáról. Hadifoglyokat vittek Szentgyörgypusztára. Április 16-án rendelet jelent meg a zsidó vagyon zár alá vételéről, április 28-án a gettó felállításáról, a gettóba való költöztetéséről. A gettót május 9-én jelölték ki a város nyugati részén. Dr. Kölcsey Sándor polgármester tiltakozott, ezért lemondásra kényszerítették. Ugyanígy mondott le dr. Zöld József ügyész is.

A nagy gettó határai a Hatvan utca páros oldala a 6. sz. háztól a Pásti utcáig. Kimaradtak a 22–24–26-os telkek. A határvonal folytatódott a Szepességi utcáig, az 52–56–60-as telkek kivételével. A dél felőli bezáró határ a Széchenyi utca vonala volt. Ebbe a nagy gettóba esett a Simonffy és a József király herceg utcák (a mai Bajcsy-Zsilinszky utca). A kis gettó határai voltak a Hatvan utca északi, páratlan házszora, a 29-es házszámától a Csap utca sarkáig. E kisebb tömbbe estek a Csokonai, Zsák, Zúgó, Csók utcák. Június 7-én körülfalták a gettót, és 10-én a postaszolgálat is megszakták. Június 21-én a téglagyárba vitték lakóit, június 26-án indult az első vonat Debrecenből. Ez először Auschwitz felé indult, majd útközben visszafordult Magyarországra, s onnan a Bécs felé vezető úton Strasshofig jutott. A június 24. és június 29-én indult szerelvények Auschwitzba kerültek. A többség július 3-án került a gázkamrába.

Édesapám már 1942-től munkaszolgálatos volt. Családja, nagyanyám és testvérei, családjaikkal együtt a június 29-ei szerelvényre kerültek, és valamennyien Auschwitzban haltak meg. Kivéve egy öcsését, aki a Don-kanyarban. Édesanyám Hajdúszoboszlón lakó testvére is Auschwitzban pusztult el. Édesanyám idős szülei Strasshofba kerültek, ahol a Schell-gyárban dolgozott, illetve romeltakarítási munkákon Bécsben. Édesapja Bécs bombázása során halt meg, édesanyja hazafelé jövet, amikor édesanyám egy kis szekéren tolt maga előtt, Pozsonyban. A rokonságból 47-en haltak meg.

Édesapám elsőként került haza a munkaszolgálatból, 1944. október 20-án. A Deák Ferenc utcában lévő élelmiszerraktárból kapott ételmezt Vizsolyi Zoltán közbenjárásával. Elmondta, hogy a német élelmiszerraktárban egy láda szappant találtak, RIF felirattal. Csakhamar megtudták, hogy a betűk értelme Reines Juden Fett (tisztá

zsidózsír). Első megdöbbenésükben elhatározták a szappanok eltemetését. A temetésen Fried Lajos mondott gyászbeszédet.

■ *Milyen újrakezdési lehetőségek adódtak a zsidó családok, emberek számára a felszabadulás után?*

A hazajöttek a családi otthonok helyreállítása mellett megkezdték a közösségi élet újjászervezését. Gyulaházi Jenő, Csengeri Jenő, Leitner Jenő, Mannheim Mór mindent megtettek. Az ortodox és status quo hitközségben is megkezdődött az élet. A két hitközség a vallási élet mellett az iskolák szervezését tartotta fontosnak. A status quo hitközség dr. Weisz Miksát, az ortodox Strasser Salamont választotta rabbinak – ő rövid idő után elhagyta az országot.

A Deák Ferenc utcai nagyzsinagóga újjaalakítását is megkezdték, de a munkálatok során tűz ütött ki, és a '60-as években lebontották. A hitközség akkor még gyermek- és időotthonnal, iskolával, kórházzal rendelkezett, az államosításig.

A mi kis szikvízüzemünket is elvették, telkünk felét is. Édesapám a Rostkikészítő Vállalat könyvelője lett.

■ *Az ötvenes évek nagyjából a hallgatás évei voltak, amikor nem beszéltek zsidóságról. Ennek több oka is volt. Hivatalosan akkor nem is léteztek zsidók?*

Nehéz idők jöttek. Megindult Budapestről a gazdag zsidóság kitelepítése. Szüleim jó viszonyban voltak dr. Weisz Miksa főrabbiával. Ő megkért bennünket, egy családot fogadjunk debreceni házukba. Így került hozzánk Budapestről a Haász család két tagja. Attól kezdve nem aludtunk. Édesapám állandóan figyelt, hogy mikor megy el autó a házuk előtt, mikor visz el minket az ÁVO. Nem vittek el, de édesapám B-listára került. Hosszas utánajárás után tudott a Tejipari Vállalatnál elhelyezkedni. Aztán jött a forradalom. Édesapám a megyét járta, hogy a tejet felvásárolja, s hogy a tej minél hamarabb a városba kerüljön. Elismerésként kapta meg, hogy a Vízügyi Igazgatóság vezetője lett. Nem sokat élvezte, szívinfarktusban meghalt. Mindig el akart menni, mert nem értett egyet a kommunistákkal. Soha nem volt párttag. Édesanyám beszélte rá, hogy maradjunk, majd csak jobb lesz. Maradtunk. Mi igen, de a zsidóság nagyobb része elment, és oly kevesen lettünk, hogy a nyolcvanas évekre a két hitközségből egy lett, hogy rendszeresen lehessen imádkozni. Sokan szégyelltek, hogy meglátják, ha

zsinagógába járnak. Feltették az állásukat. Voltak páran, lelkesek, akik ezekben az időkben, idős fejjel is vállalták a fiatalok tanítását, köztük Almássy Miksáné – Sárika néni –, aki a tanítás mellett irányította a hitközség szellemi életét.

1956 után változás volt az is, hogy a debreceni zsidók helyét vidékről beköltözött zsidók töltötték be. Mindegyik magával hozta saját hagyományát, szokásait. Ma már a hitközségnek alig van egy-két tagja, aki valódi debreceni és debreceni szellemiségű zsidó. Az évtizedeken keresztül tartó rabbi- és kántorhiány meglátszik a közönségen. Nem volt tanító, aki magyarázzon. A vallási élet az imákra szűkül, s ez önmagában kevés a zsidó műveltséghez, a hagyományhoz, a hithez.

- *Mikor kezdődött az „olvadás”? Amikor már nem volt tilos arról beszélni, hogy valaki zsidó származású?*

Az 1990-es esztendő újból változást hozott. Fellendült az érdeklődés a zsidóság iránt. A zsinagógákban a vendég rabbik iránt őrési volt az érdeklődés. Dr. Schőner Alfréd a debreceni közösség tiszteletbeli rabbija lett. Dr. Schweitzer Józseffel együtt rendszeresen színesítették tanításaikkal a zsinagógai életet. Nyitás történt a határon túli magyar ajkú közösségek felé. Az évenkénti háromnapos találkozások – amelyeken 20–24 határon túli zsidó közösség képviseltette magát – meghatározó fórumok lettek. Rendszeressé váltak a kiállítások, dr. Kardos Albert nevével – Szabó Magda író és Bölcskei Gusztáv református püspök védnökségével – nemzetközi vers- és prózamondó versenyeket rendeztünk. Nyitottá vált a zsidóság a város felé, és a Debreceni Városi Televízióval összefogva hetenként tájékozódhat a lakosság az egyházak életéről az *Erőnk forrása* című műsor keretében. Megújult kívülről a Pásti utcai zsinagóga, a Kápolnás utcai zsinagóga és székház, az új temetőgondnoki lakás és a ravatalozó mellett Kelet-Magyarország legmodernebb kóser konyhája és mikvéje, rituális fürdője létesült. Erőteljessé vált az ifjúsági élet. Az eredmények mellett azonban szólni kell a közösség fogyásáról. Egyre több a magányos és idős ember, s egyre kevesebb a fiatal. A Nemzeti Kegyeleti Bizottság védetté nyilvánította a zsidó temető 14 sírhelyét, hiszen olyan személyek nyugszanak – köztük Löfkovits Arthur, a városi múzeum alapítója, dr. Ladányi Józsa sebész professzor, 1848/1849 hősei, Debrecen híres főbábjai –, akiknek nagy volt a kisugárzása.

- *Milyen a kapcsolat a helyi politikával, a városvezetőséggel, az ellenzékkel és az egyházakkal Debrecenben?*

A zsidóság soha nem politizált a zsinagógákban. Mindenki mindig lelkiismerete szerint döntötte el, hogy melyik pártot támogatja. Így volt ez a II. világháború előtt és közvetlen utána, amíg egy párt nem lett. A zsidóság minden párt munkájában részt vett. A MIOK, majd a MAZSIHISZ kötelezte el magát a baloldal mellett, s ezt az elkötelezettségét mindenkire rá akarta és akarja erőltetni, miközben elfelejti azokat a zsidókat, akik 1956-ban életüket áldozták a forradalomért. Egy egyház soha ne politizáljon úgy, hogy egyes emberek ráerőltetik a véleményüket a másokra. Ez a magatartás ellenkezik az Alkotmányban megfogalmazott lelkiismereti szabadság elvével.

- *Nehéz kérdés: van-e antiszemitizmus? Zsidóellenesség? Zsidógyűlölet? Burkoltan vagy nyilvánosan, családi asztalnál vagy négy szemközti beszélgetésekben?*

Antiszemitizmus volt, van, lesz – ehhez még zsidó sem kell. Ez az antiszemitizmus, amiről néha nálunk beszélnek és felnagyítanak, egy kis csoportra jellemző. Akik antiszemiták, biztos elfelejtik, hogy Jézus és a kereszténység ősei mind zsidók voltak. A napokban egy Vatikánban élő katolikus főpap jól tette fel a kérdést: ha Jézus újból eljön mint Messiás, s megítéli majd a népeket – ahogy írva van –, hogyan ítéli meg azokat a népeket, amelyek Isten kiválasztott népét üldözik?

- *A gazdasági nehézségek hatására a társadalmi bűnbakképzés rendkívüli módon felerősödik. Vagyis a vert vagy szerencsétlen helyzetbe került emberek, társadalmi rétegek megpróbálják megtalálni és okolni azokat, akik miatt ebbe a helyzetbe kerültek. Az egyik ilyen bűnbakréteg nyilván a cigányság lesz, és a folyamat valószínűleg eléri a zsidóságot is. Mi várható az elkövetkezendő néhány évben?*

A gazdaság romlásával bűnbakkeresés várható. De el kell mondani, hogy az emberiség Noétól származik, s ez alapján mindnyájan testvérek vagyunk. A Szentírás szerint nincs nagyobb parancsolat, mint a szeretet parancsa. Végre jó lenne, ha szét-húzás helyett – ez mindig megvolt, s erre a nép mindig ráfizetett – végre összetartás lenne. Az antiszemitizmus ellen harcolni

kell. Ez a legfontosabb, mert az az ösztön, ami kiváltotta s a holokauszthoz vezetett, ma is benne van minden emberben. S tudjuk, hogy önmagunkat legyőzni a legnehezebb. A történelem azért van, hogy tanuljunk belőle. Aki nem tanul belőle, rosszul jár. Eddig még a világháborúkban mindig vesztesek voltunk. Jó lenne már egyszer győzni, vagy legalább békében élni. A Római klub jelentésében már 1998-ban írt a mai helyzetről, a válságról, a bekövetkező világveszedelemről, de nem hittek a tudósoknak.

A világ zsidósága körülbelül ugyanannyi, mint a világ magyarsága. Ha bárhova megyünk, ahogy magyart találunk,

úgy zsidót is. Tehát teljesen természetes, hogy a világ magyar zsidósága ismeri egymást. Igaz, a kintiek közül már sokan nem tudnak írni, olvasni, de beszélni igen, és értik a nyelvet. S szinte valamennyi külföldön élő magyar zsidó szeretettel gondol egykori hazájára. Nem a hazára haragszanak, hanem azokra, akik életlehetőségeiket akadályozták meg. Nem véletlen, hogy egyre többen járnak haza, s megpróbálnak jó tanácsokkal segíteni. Egy-egy város építészeti értékeiben, egy-egy közösség szellemiségében benne van a zsidó szellemiség is, hiszen csaknem egy évezredig együtt éltek, s ez azzal járt, hogy figyeltek egymásra s tanultak egymástól.

A Kápolnás utcai zsinagóga

A helyek kihívása – posztorganikus építészet

A Modemben rendezett templomépítészeti kiállítás többszörösen is alkalmas arra, hogy mind templomépítészetünkről, mind általában a kortárs hazai építészetéről levonjunk bizonyos következtetéseket. E következtetések az építészeti alkotás alapkontextusait érintik, ezek közül a felekezetek és a tér kapcsolatával előző számunkban foglalkoztunk. Röviden felidézve az abban foglaltakat: a kortárs templomépítészet jellemző példái alapján nem lehet komoly különbséget tenni a felekezetek templomépítési gyakorlata között. A hagyományba ágyazott görög katolikus templomépítészet posztmodernbe hajló historizmusát leszámítva a felekezetek és az enteriőrszervezés között nincs kanonizálható kapcsolat.

A hely

A funkcióval azonos jelentőségű értelmezési horizontnak mutatkozik a környezet, vagyis a hellyel létesített kapcsolat. Hálás munkahipotézis a kortárs magyar építészet elmúlt negyedszázadát a regionalista fordulattal, a hely irányába mutatott érzékenységgel jellemezni. Ezt a hipotézist éppúgy erősítik az egyes monografikus összeállítások¹, mint az oktatás fordulata; éppúgy igazolja néhány építészeti praxis,² mint a kortárs magyar építészetet a közelmúltig meghatározó anyaghasználat. A kortárs magyar építészet egyik jellegzetessége – hovatovább maximája – az a kísérlet, hogy a házak bizonyos építészetsemiotikai eszközökkel helyhez kötöttségüket kommunikálják. A természetes anyagok, de leginkább a kő- és a téglalburkolatok, a formák szintjén pedig az archetipusokkal való fog-

lalatoskodás jelenti azt a vertikális kapcsolatot, mely a házat a földhöz köti.³ A hely, illetve a hozzá fűződő kapcsolat válik az épület gyakran egyetlen érvényes legitímációjává, s ez némiképp egyirányúvá is teszi a magyarországi építészeti diskurzust. Hangsúlyozom: a diskurzust, hisz a megépült házak – mint látni fogjuk – kevésbé a helyhez, inkább szakmai hagyományokhoz kötődnek. E diskurzusból így hierarchia alakul ki a hely és az alkotást szintén meghatározó idő és forma között. Az, hogy a hely bizonyos alkotástechnikai értékhierarchiába ágyazódik, több belső ellentmondáshoz is vezet. Ezek egyike – és ehelyütt számunkra a legfontosabb – rögtön magával a hellyel kapcsolatos. A hely – mint fogalom – ugyanis a tér komplexitásának önkényes redukciója. Azonban még ebben a redukált formájában is olyasfajta izlésszelekciót tükröz, amely a szemnek vagy a léleknek tetsző tájegyüttésekre koncentrálna. Könnyű a hely szelleméről⁴ nyilatkozni, a helyet megérezni egy festői tájban, a természet roppant erőit megjelenítő sziklameredélyben, az antikvitas hangulatát sejtető bukolikus környezetben, miközben elhárítjuk azokat az esztétikai, társadalmi és intellektuális feladatokat, lehetőségeket, melyeket az úgynevezett egyéb helyek kínálnának. A sivatagok vagy a lakótelepek világa már jóval komplexebb együttesek, miközben a helyfogalmak expanziója új típusokat is meghatározott. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány. A *drosscapes* Alan Berger leleménye a városi hulladékterekről;⁵ a *non-places* Marc Augé szava a plázákra;⁶ a *terrain vague* Ignasi de Solá Morales találmánya a városi maradványterek megnevezésére;⁷ a *mindscapes* Jacqueline

¹ Somogyi Krisztina: *Cságyol* Kijárat kiadó, 2004. Cságyol Ferenc a hely szellemének vizsgálatát az ottlevés élményével illusztrálja, 46.

² Lásd például Farsang Barbara: „Progresszív regionalizmus”: *Bodonyi Építész Kft.-től Bodonyi Csaba építésszel Farsang Barbara beszélgetett*. Octogon: Architecture & Design, 2007/3., 86.; Farsang Barbara: *A hely szelme: Gall és Társai Építész Iroda Kft.-től Dr. Anthony Gall építésszel Farsang Barbara beszélgetett* Octogon: Architecture & Design. 2007/3. 87.; Simon Mariann: *Identitáskeresés és arculatteremtés. A regionalizmus értelmezése a hazai építészetben 1989–2003*. Építés–Építészettudomány XXXII., 3–4. (2004), 235–252.; Simon Mariann: *Regionalizmus – a hely (ki)hívása*. Építés–Építészettudomány XXIX. 1–2. (2001), 109–117.

³ E vertikális kapcsolat alapját a téгла jelenti, mely Fritz Höger szavaival „A földből emberkéz munkájával nyert és tűz által megnevesedett anyag.” Fritz Höger: *Megjegyzések az építőművészetről és a mai kor nyerstéglá-építészetéről*. In: Tér és forma, 1929. 155–164. idézi: Ferkai András: *Téglá*. In: Máté Gábor, Turányi Gábor: *Téglá*. Stalker Studio 2002, 2.

⁴ A hazai diskurzus máig meghatározó alapműve: Christian Norberg-Schulz: *Genius Loci. Towards a Phenomenology of Architecture*. London Academy Editions 1980.

⁵ Alan Berger: *Drosscape. Wasting Land in Urban America*. Princeton Architectural Press 2006.

⁶ Marc Augé: *Non-places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London-New York, Verso 1995. Ford. John Howe.

⁷ Ignasi de Solá-Morales Rubio: *Terrain Vague*. In: *Anyplace*. Ed. Cynthia C. Davidson Cambridge: MIT Press 1995, 119.

Hassink fogalma a privát és munkahelyek metszeteiről;⁸ vagy a *heterotópiák*, a Michel Foucault által leírt struktúrákon belüli eltérő struktúrák.⁹ Ezek éppúgy, mint az adatok által létrehozott terek, a kibertér, általában az építészet olyan kétdimenziós helyei – terei –, mint a szaksajtó vagy a blogoszféra a hagyományos helyfogalmak, a *genius loci* felülvizsgálatára készítetnek. Ezeknek a komoly filozófiai apparátussal kutatott hely- és tájkonstrukcióknak a pusztta léte is azt jelzi, hogy az építészet lehetséges helyeit egyre kevésbé az idill határozza meg. Ezzel együtt a kortárs magyar építészet regionalista fordulatát igazolhatná, hogy az elmúlt húsz évben épült templomaink jelentős hányada lakótelepi környezetbe épült. Nagy Tamás gödöllői római katolikus temploma,¹⁰ Rostás László Miskolc-felsővárosi református temploma,¹¹ Pazár Béla békásmegyeri evangélikus temploma,¹² Lengyel István,¹³ illetve Kőszeghy Attila tócsókerti temploma, Ferencz István avas-déli temploma,¹⁴ de talán még Basa Péter budakeszi temploma¹⁵ sem a funkcióhoz méltó idilli környezetbe, hanem urbanisztikailag roncsolt vagy paneles negyed közelébe épült. A százhalombattai „akropoliszon” emelt Finta- és Makovecz-templomok pedig nemcsak egymásmellettségük, hanem az ipari rettenetre adott eltérő válaszuk alapján is figyelemreméltóak lehetnének. Az imént említett regionalista munkahipotézis szempontjából a környezet, vagyis a lakótelep közelsége annyiban fontos, hogy a rímelő alapszituáció megválaszolhatja azt a kérdést, létezik-e valamiféle közös motívum az egyes darabok illeszkedésében. Még általánosabban feltéve e kérdést: láthatjuk-e bármi jelét annak, hogy az építésztszadalom kidolgozott valamiféle stratégiát a hely – esetünkben a lakótelepek problémájára? Termékeny hipotézis lenne ugyanis azt feltételezni, hogy a lakótelepek közepébe épített templomok nem pusztán funkciójukkal, hanem az ál-

Basa Péter: Határon túli magyarok emléktemploma, Budakeszi, 1999

Ferencz István: római katolikus templom, Miskolc-Avas, 1991, Fotó: Hajdú József

taluk képviselt koncepcióval, illetve az általános értelemben vett építészeti viselkedésükkel is reagálnak környezetükre.

A funkcióban rejlő „tájgyógyítás” majdhogynem evidencia. A templomok megjelenése a lakótelepek jelentette „hitehagyott grundon” akkora nyomatékú urbanisztikai és szociológiai tett, melynek jelentőségét aligha lehet túlbecsülni. Úgy tűnik azonban, hogy a funkció jelentette természetes ellenponton túl egyéb, vagyis a lakótelepek mibenlétét, kezelését célzó fogalmi vagy építészeti stratégiáról nem beszélhetünk. Hacsak a tagadást, az elfordulást, illetve az elmúlt negyedszázad kortárs magyar építészetét alapvetően meghatározó, extenzív téglahasználatot nem tekintjük annak.

⁸ Jacqueline Hassink: *Mindscapes. Private And Public: Mapping The Boundaries*. Birkhäuser, 2003.

⁹ Michel Foucault: *Eltérő terek*. In: *Nyelv a végtelenhez – Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Ford: Sutyák Tibor. Debrecen, Latin Betűk 1999, 147–157.

¹⁰ Csanády Gábor: *Rácsok és fények. Nagy Tamás gödöllői temploma*. Alaprajz 2008/3., 16–19.

¹¹ Gerle János, Erhardt Gábor: *Miskolc-Felsővárosi református templom*. Régi-Új Magyar Építőművészet. A Magyar Építőművészek Szövetségének kulturális folyóirata., 14–17.

¹² Szabó Levente: *Az épületek szép hallgatása. Evangélikus gyülekezeti központ Békásmegyeren*. Alaprajz, 2009. január-február, 1., 10–15.

¹³ Varjasi Farkas Csaba: *Cívís modern Széchenyi-kerti templom, Debrecen, Tócsókert*. Alaprajz, 2000. november-december, 8., 18–22.

¹⁴ Masznyik Csaba: *Ferencz István építészetéről*. In: Ferencz István, Nagy Tamás és Turányi Gábor építésze. A 2002-es Velencei Nemzetközi Építészeti Biennále Magyar Pavilonjának Katalógusa 41–91.

¹⁵ Kapy Jenő: *Határon túli magyarok temploma, Budakeszi*. Új Magyar Építőművészet 200/1., 28–33. A templom tervezéstörténetéről lásd Lőrincz, Zoltán interjúját: *„Ne hagyjátok a templomot...” – Új református templomok 1990–1999*, Bp., Kálvin kiadó 2000.

Makovecz Imre: római katolikus templom, Százhalombatta, 1994, Fotó: archív

Noha egyetérthetünk abban, hogy a lakótelepekre kevésbé építészeti, mint inkább szociológiai és ipari kérdésként kell tekinteni, akár az építészársadalom is lehetne az új lakótelep-stratégiák kidolgozója. Persze mindkét már említett momentumba – mind a téglába, mind az elfordulásba – is belemagyarázható a környezetre adott reakció. Az elzárkózás, a dac, a saját kontextus teremtésének igénye az erődtemplomok újraidézésével voltaképp negatív kapcsolat. A téglá pedig az általa képviselt élő munkakultúra dicsőítése lehet egy elembertelesenedett környezetben. Míg ez a gondolatmenet sajátos hangulatot adott a nyolcvanas évek második felétől a lakótelepek közelében épült téglaházaknak – különösképp Janáky István 1986-os, a Vizafogón épült ELMŰ sporttelepének,¹⁶ addig mára a téglá extenzív, mi több: divatszerű használata megszüntette az ellenállás ígérését. A helytől és funkciótól alapvetően független gesztus ez, vagyis a szakmai hagyományok részeként jelentkezik a téglá, melynek így – az anyag eredeti intenciójától eltávolodva – nincs is igazán köze a helyszínhez. Mi több: a téglá etikai kiüresedése tette alkalmassá az anyagot arra, hogy a későbbiekben tárgyalandó, a kortárs magyar építészetet uraló állapot, metszéspont stilisztikai „Leitmotiv”-jává váljon. A környe-

zethez való viszony tematikus megjelenítése a templomok és a lakótelepek esetében azonban nem több pusztá formalitásnál.

Kivételek természetesen vannak. Gesztusaik alapján a fent jelzett tendencia ellenpontjainak tekinthetők Kruppa Gábor és Lengyel István templomai. A debreceni Széchenyi-kerti református templom emelt tömegével rendkívül tudatosan keresi azt az arányt, mely a házak között képezte téren nem tárgyként, makettként, hanem a funkciójának megfelelő emelt monumen-tumként próbálja önmaga tömegét képviselni.¹⁷ Kruppa Gábor újpalotai temploma pedig tudatosan nyit a lakótelep irányába, sőt, a mi klímánkon majdhogynem értelmezhetetlen déli üvegfelülettel néz a lakótelepi házakra. E kivételeken túl ma már látszik, hogy a helyes kérdés nem az, mit tudnak kezdeni az építészek a lakótelepek problémájával, hanem az, hogy egyáltalán miért kerül elő ez a kérdés. Miért van, hogy kortárs templomaink legjava roncsolt környezetben épült? A válasz a számok kiábrándító világában rejlik. 1959-ben, Dunaujvárossal indul el Magyarországon a lakótelepek építése, melynek végeredményeként harminc év alatt 788 000 lakást adtak át. Városnyi ember költözött az agráriumból úgy városi környezetbe, hogy a lakó- és munkahelyén túl vajmi kevés

¹⁶ Janáky István: *A hely. Janáky István épületei, rajzai, írásai*. Bp., Műszaki könyvkiadó 1999, 97–99.

¹⁷ Lengyel ebbéli erőfeszítéseit és eredményét Lőrincz Zoltán némiképp kritizálja: „Az épület tömege városképileg indokolt, viszont ezáltal a belső túlzottan magasra sikerült. A részleteiben jól megoldott, szépen kivitelezett épület rideg berendezése összességében nem nyújt bensőségességet a gyülekezet számára.” *„Ne hagyjátok a templomot...” – i. m., 102.*

Makovecz Imre: római katolikus templom, Százhalombatta, 1994, Fotó: archív

civilizatorikus beruházás szolgálta kényelmét. Az első helyen felépült pártház és rendőrség, majd az orvosi rendelők, iskolák és óvodák után csak sokadikként szerepeltek a közösségi élet szervezését segítő funkciók, így a templomok. Ezért építésük is elmaradt. Az újonnan alapított templomok tehát szükségképp a lakótelepek közelében lévő új helyeket keresték és találták meg.¹⁸ Az érintetlenül hagyott szövetek, várostestek saját temploma ugyanis már állt.

E kivételektől eltekintve talán belátható: a hazai regionalizmus egyik belső elmentmondása abban áll, hogy – miközben rengeteg szó esik a hely szelleméről – az épületek formajellemzője, anyaghasználata mégsem a helyből következik. A hely bizonyos építészeti megoldásoknak csak részleges magyarázatoként, illusztrációjaként, legtöbbször pedig pusztán ürügyeként szolgál. Templomaink telepítése, táji, környezeti viselkedése nem a helyszínhez történő, kutatásokon és elemzéseken át megvalósuló illeszkedéssel, hanem egyéb szakmai-formálási tradíciók képviselőivel írható le. Jellemző példa erre Makovecz Imre százhalombattai római katolikus temploma. Az 1994–95-ben tervezett templom eredeti tervei a főtér betonburkolatát mint a helyszínt meghatározó elsődleges

kontextust emelték építészeti motívummá. Makovecz első elképzelésében ezek a betonelemek felrepednek, ahogy egy alulról jövő tiszta szellemiség felhasítja őket. A felemelkedő betonelemeket ágasfák tartották, a templomtorony pedig ennek az alulról feltörő erőnek a szimbólumaként volt értelmezhető. Ritka eset, hogy Makovecz Imre nem mitikus-történelmi, hanem kontextualista módon közelített egy feladathoz, ráadásul a felbomló betonelemek képe új, szokatlan formavilágot vetített előre. A megépült verzió – úgy tűnik – szintén elválaszthatatlan Százhalombattától. A ház ugyanis három dombból áll, az egyik a paplak, a másik a gyülekezeti terem, a harmadik pedig a templom kupolája. Ebben az együttesben a város múltja, az itt található ősi település visszaidézett formái jelennek meg. Csakhogy az első verzió kontextualizmusát itt már a történelmi narrativitás váltotta fel. Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Makovecz Imre építészetében – különös tekintettel a visegrádi dombházakra – már ismert forma és motívum alkalmazásáról van szó, mely ebben az esetben természetesen megtalálta a helyszínhez kötődő tágabb igazolását.

Ha ezeket a megfigyeléseket (valamint a Modem kiállításának tanulságait) a teljes magyar építészetre kiterjesztjük, megállá-

¹⁸ Ennek legjellegzetesebb példája a rendszerváltás szimbólumává váló paksi templom, ahol Cserháti József püspök az ő szempontjából „lefedetlen” lakótelepen akarta elkezdni a hit oktatását. A tervezés történetéről lásd Makovecz Imre: *A [paksi templom] tervezés történetéről*. In: Gerle János (szerk): *Makovecz Imre műhelye. Tervek, épületek, írások, interjúk*. Magyar építőművészet – 1. Bp., Mundus Egyetemi Kiadó 1996, 306–307.

Szójak Balázs: római katolikus templom, Mátrakeresztes, 2008, Fotó: Bujnovszki Tamás

pítható, hogy furcsa ellentmondás tapasztalható a hely szellemének hangsúlyozása mint az illeszkedés ideája, valamint a kortárs hazai építészet egybehangzó formakanonja között. Nem lehet ugyanis nem észrevenni, hogy ezek a házak bizony hasonlítanak egymásra. A formai tradíció kiütetése ugyanakkor *per se* ellentmond a hely mítoszának. Az egyik ugyanis kizárná a másikat. Bizonyos szakmai fogások ismétlése és újrainterpretálása helyett a hely hangsúlyozása ugyanis egyedi, tájanként és régióként eltérő építészeti modort feltételezne – még egy olyan kicsiny földrajzi egységen belül is, mint Magyarország. Jól mutatja ezt Szójak Balázs Mátrakeresztesi temploma, ahol az elliptikus templomtér és a téglaburkolat – a geometria mitikus potenciálját érintetlenül hagyva – a környék kőhagyományával szemben inkább a szakmai hagyományokkal korrelál. Szójak Balázs – és még sok más templom is – arra hívja fel a figyelmet, hogy hiába volt nagy hatása a 2000–2001 környékén Kenneth Frampton kritikai regionalizmusának,¹⁹ hiába született kísérlet arra, hogy e mű alapján tartalmilag is valamiféle magyar regionalizmus szülessék. Frampton passzusainak hazai sikere a formai együtthang-

zásban rejtett, mely a hazai építészet egy szegmentumát – például Nagy Tamás templomépítészetét is²⁰ – a framptoni fogalom illusztrációjának láttatta. A felszíni korrespondenciákon túl – és ezt a templomok mustrája is bizonyítja – a regionalizmus kevésbé alkotástechnikai módszerként – a hely, az éghajlat, a táj, a kultúra építészeti újraértelmezéseként – került be a hazai építőgyakorlatba; inkább formák, részletek és anyagok stílusjellemzőjévé vált. Ez természetesen független az épületek minőségétől, pusztán azt jelzi, hogy némiképp illúzió az egyes templomok mögött tudatos illeszkedési stratégiát keresni. E stratégia hiánya természetesen nem jelenti, hogy e templomok ne „illenének” a tájba. De ez a tájba illés már nem építészeti irányból, hanem a táj alapvetően befogadó, dinamikusan változó, vizuális jellegéből adódik. (Ehelyütt bővebben nem kifejtendő, de megfontolásra érdemes hipotézis, hogy az illeszkedés teljes aktusát, mi több, a kívánalmát is zárójelbe teszi, ha a tájat nem értékkonstrukciónak, hanem dinamikusan változó, vizuális együttesnek tekintjük. Ha szakítunk a pittoreszk, történetileg is rögzített tájkép elméletével, akkor a tájba kerülő új elemek nem illeszkednek

¹⁹ Frampton, Kenneth: *Modern Architecture: A Critical History*. London, Thames & Hudson Ltd. 1980, 1985, 1992.

²⁰ A regionalista fordulat, illetve Frampton és a kortárs magyar építészet közötti kapcsolat konstituálására példa: Sulyok Miklós: *Ferencz István, Turányi Gábor és Nagy Tamás építésze*. In: *Ferencz István, Nagy Tamás és Turányi Gábor építésze*. A 2002-es Velencei Nemzetközi Építészeti Biennále Magyar Pavilonjának Katalógusa. 9. „Mindhármuk építészetére pontosan illik a Kenneth Frampton által kidolgozott »kritikai regionalizmus« kategóriája.” Az illusztratív példákon túl azonban kényszerűen megállapítható: egyik építész munkájában sincs az a típusú kritikai attitűd, amelyre Frampton elnevezése utal.

Nagy Tamás: római katolikus templom, Gödöllő, 2006, Fotó: Hajdú József

hozzá vagy kilógnak belőle, hanem új tájképet hoznak létre.) Talán még az is belátható, hogy a belső, a szakmai normákhoz való igazodás jóval súlyozottabb szerepet tölt be, mint akár a környezethez történő analitikus asszimiláció, vagy – a tanulmány első részére utalva – a funkció építészeti mediatisálásának kérdése. Vagyis, a házak kevésbé a helyhez és a rendeltetéshez, mint inkább egymáshoz viszonyulnak.

Posztorganikus építészet

A tanulmány elején feltett kérdésre – tudniillik, hogy milyen kontextusok szerint értékelhető a hazai kortárs (templom)építészet – az eddigiek alapján azt válaszolhatjuk, hogy a hazai épületek leírását leginkább a belső, szakmai, stilisztikai vagy formahagyományok alapján végezhetjük el. Újabb kérdés persze, hogy létezik-e ilyen domináns hagyomány, és ha igen, milyen névvel illelhető. Erős meggyőződésem, hogy ez a hagyomány jelenleg a posztorganikus építészet fordulatával írható le. A posztorganikus építészet fordulata ugyanakkor csak részben stíljelző, éppen ennyire alkotástechnikai metódus és egyfajta viszonyrendszer. A kortárs magyar templomépítészet értékelésekor ugyanis kevésbé a templomok száma, mint inkább az a koherencia a feltűnő, mely meglepően egységes képet rajzol a zsánerről. E képnek kiemelkedően fontos eszköze a téglá, illetve az egyéb plasztikus-taktilis anyagok használata, valamint az a fajta historizálás,

amely Török Ferenc edelényi templomával indul el. Egészen rendkívüli teljesítmény, hogy húsz esztendővel a generációk életét meghatározó politikai rendszerváltozás után létezik autonóm építészeti törekvések olyan csoportja, amelyet részint az anyagok – leginkább a téglá – gyakran érték alapú használatával, részint az archetípusok vizsgálatával jellemezhetünk. A tégladominancia mellett ugyanis a legszembetűnőbb az, hogy az egyes templomok a történelmi templomépítészet alaptípusait – a latin keresztalaprajzot, a bazilikális elrendezést vagy a toszkán teremtemplomokat idézik. Különösen figyelemre méltó a tégladominancia annak az ismeretében, hogy Magyarországon, ahol a tájkaraktert a hegyek között elhelyezkedő nagyterjedésű síkság határozza meg, a tégláépítészet csak a 19. század végén hozta meg első alkotásait – jobbára olyan házak formájában, melyeket az akkori közbékeledés habozott a „magas” építészet kategóriájába sorolni; eleinte ugyanis főként ipari épületek, tanodák, laktanyák, kórházak és vásárcsarnokok építésénél használtak téglát. Túl ezen, az északi hatást mutató téglá ez időszakban annak a vitának a gyújtópontjában állt, amely pontosan eme északi idegenszerűség alföldi létjogosultságát kérdőjelezte meg. Függetlenül ettől – s a két világháború közötti modern építészet európai és amerikai térhódításától is – a téglá mint anyag használata körül határozott formálási mód kristályosodott ki, s ez a 19. század vége óta új, erősödő tradíció létrejöttéhez vezetett. Ez a tradíció napjainkban – épp a templomépi-

Ferencz István: római katolikus templom, Miskolc–Avas, 1991, Fotó: Hajdú József

tészet műfajában éli virágkorát, s oly erős, hogy mindössze pár lépés választ el bennünket attól, hogy kijelenthessük: a mértékadó kortárs magyar építészet legfőbb karakterisztikuma – az őstípusok idézeteként jelentkező újraformálás mellett – voltaképpen a téglá használata. Merésznek tűnhet egy bizonyos anyaghasználati jellemzőből mélyebb építészeti attitűdök sejtetése, ám a téglatemplomok számossága, az anyag etikai neutralizálódása lehetővé teszi a tézis megfogalmazását: *a magyarországi kortárs építészeti irányzatai olyan művészeti, kulturális és stílári erővonalak mentén rendeződnek, melyek – már mennyiségük okán is – indokolttá teszik egy új fogalom bevezetését. Ez a fogalom a posztorganikus építészeti, s a kortárs magyar építészet olyan állapotát jelöli, melyben a Makovecz Imre névvel fémjelzett organikus építészet második és harmadik hulláma, valamint az észak-európai téglá-modernizmus magyarországi alkalmazását felvető építészeti formálási és kulturális törekvései termékeny módon találkoztak.*

A posztorganikus jelző használata több szempontból is szerencsés. Egyrészt a szó nyelvi jelentése tükrözi, hogy olyan helyzetről van szó, amely meghaladja az organikus építészeti, rögzíti az organikus utáni állapotot. Alliterációja a posztmodernnel jelzi, hogy ez az építészet éppúgy szakít a modernizmus nagy elbeszélésével, mint ahogy távolságot tart a szerves építészet mitikus narratívájától, miköz-

ben erős – az őstípusokat középpontba helyező – formai referencialitása okán mégiscsak posztmodern alapokon szerveződik. A magyarországi posztorganikus építészeti állapotot mint metszéspontot definiáló, egymást persze alapvetően idegenül szemlélő irányzatok komoly azonosságot mutatnak a hely szellemének szinkretisztikus, ideálperspektivikus és felettébb szűk határok közötti kezelésében, valamint a sztár-építészettel, a stílusirányzatok divatjával szembeni kritikai ellenállásban. Ezek a – csak részben építészeti – attitűdök s a mögöttük álló heterogén szakmai közösségek olvasztótégelye az elmúlt tizenöt esztendőben a téglá, azaz annak domináns, invenciózus – vagy éppen tapétaszerű – használata. Akárhogy is: a dichotomikus vitákban könnyen elvesző magyarországi építészet ritka viselkedési nyugvópontra jutott a téglá alkalmazása által. Ha elfogadjuk a téglá etikai kiüresedését, akkor szinte szükséges, hogy jelentősége és hatása – a funkció és a hely korábban vázolt relatív alkotástechnikai irrelevanciája okán – stilisztikai értelemben jelentkezzen. Magyarán: nem beszélhetnénk posztorganikus – s egyáltalán, semmilyen stílári alapon szerveződő – építészetről, ha valóban létezne alkotástechnikai értelemben is regionalista attitűd, illetve léteznének olyan kísérletek, melyek – például a templomok funkciója kapcsán – a rendeltetés építészeti mediatizálását tűznék ki célul. Illetve – mindezek eredőjeként egy óriási

Rostás László: református templom, Miskolc–Felsőváros, 2006, Fotó: Cser Dániel

közhelyre bukkanva – a stílus „Leitmotiv-ját” nem a téгла jelentené, ha léteznének eltérő, alternatív anyagkísérletek is. Ezekkel azonban – különösen a tégladominancia háttére előtt – egyelőre adós kortárs építészetünk. A *posztorganikus építészetet* a kortárs magyar architektúra olyan kereszteződésének, esetünkben szerencsésen hosszú ideig tartó állapotának tekinthetjük, mely addig fog tartani, ameddig új formálási töréspont vagy elágazás nem jön létre. Ahhoz, hogy akár csak jóslásokba bocsátkozzunk ennek az eljövendő elágazásnak a jellegéről, elengedhetetlen, hogy egy pillantást vessünk a kortárság mibenlétére, hatáira. Noha a posztorganikus jelző alkalmas a kortárság stilisztikai meghatározására, egyáltalán nem alkalmas a kortárság határainak, mibenlétének megállapítására, a fogalom mögötti tartalom megállapítására, végső soron a fogalom definíciójára.

A kortárs határai

Némiképp ellentmondásos vállalkozás a kortárs művészet vagy a kortárs építészet bármilyen szegletének bemutatása, ugyanis felettébb kérdéses annak megítélése, hogy mit is tekintünk kortársnak, illetve hogy hol húzódik a kortárság határa. Különösen kérdéses a határvonalak helyzete a formahagyományokból építkező, formahagyományok alapján szerveződő művészeti ágak – így az építészet esetében –, ahol hatások és ellenhatások bonyolult rendszere

mutatható ki az egyes művek között. Kis túlzással úgy tűnhet: egyetlen kontinuitás részeként, egyetlen nagy, koherens művészeti folyamat minden irányba nyitott fejezeteiként jelennek meg az egyes darabok, melyek egymással interakcióba lépve, párhuzamosságokat és áthatásokat megvalósítva eleve lehetetlenné teszik bizonyos határok kijelölését. A probléma feloldását rendszerint a történelem adja. Évszámok, a politikum vagy a nagy társadalmi változások fordulópontjai rendre kultikus évszámokként emelkednek ki az idő tengeréből. Ezzel a művészeti élet a történelem által diktált – a művészeti eseményektől gyakran függetlenül megjelenő – évfordulókhoz torzítja, idomítja a maga szakaszolhatóságát.

A közelmúlt magyarországi történelmét ismerve kézenfekvő, hogy szoros kapcsolatot vonjunk 1989 és a kortárs templomépítészet kezdete között. Az időközben eltelt húsz év elvégezné helyettünk azt a feladatot, hogy mi magunk válaszoljuk meg, mi is a kortárság, illetve hol is kezdődik annak határa. Noha – ahogy azt már említettük – a legújabb kori templomépítési hullám elválaszthatatlan a politikai átalakulástól, a kortárs templomépítészet – pontosabban a kortárság gyökerei a rendszerváltás éveinél korábbra nyúlnak vissza. Ritka eset, ha egy közösség történetében éles vonallal választható el a „kortárs” a „történelmitől”, a hazai templomépítészet esetében mégis erről van szó. A Modemben megren-

dezett templomépítészeti kiállítás legnagyobb tanulsága az – és ezzel nem csak e rövid tanulmány, hanem az egész kiállítás tézissorát is meg kívánom fogalmazni –, hogy létezik a kortárs építészetnek kezdete, határvonala. Ez a határvonal nem időponthoz, hanem bizonyos épületekhez – Török Ferenc edelényi görög katolikus templomához és Csete György halásztelki római katolikus templomához köthető.

1983-ban épül fel Török Ferenc edelényi görög katolikus temploma, amely mind formálásában, mind anyaghasználatában mérföldkönek bizonyul a most bemutatott anyag szempontjából. Ez az időpont az organikus templomépítészet szempontjából is fontos dátum. Egy évvel korábban, 1982-ben szentelik fel Csete György halásztelki templomát, melynek centrális szervezése kánonszerűen fogalmazza meg azokat a templomépítési elveket, melyek később nemcsak a többi Csete-művön, hanem több kortárs templomon, így Finta József szálhalombattai alkotásán is visszaköszönnek. Csete György és Török Ferenc templomai nyolc évvel a rendszerváltás előtt születtek, és az általuk képviselt formai, anyaghasználati kultúra máig meghatározó tényező a kortárs magyar templomépítészetben. E tézis további altézisek rögzítését is lehetővé teszi. A fentiek alapján ugyanis kijelenthető, hogy *a kortárs(ság) mibenléte nem időhöz, nem személyekhez, hanem bizonyos jellemző, domináns és azonosítható forma- és részletképzéshez kötődik. Olyan – a szó legáltalánosabb értelmében vett – komplex motívumrendszerhez, melynek építészeti visszhangjai folyamatosan csengve jól azonosítható szekvenciát hoznak létre. Ennek következtében a kortárs(ság) nem feltétlenül új vagy újszerű; nem feltétlenül korszerű és/vagy avantgarde – a kortárs(ság) az bizonyos időszakokat meghatározó alkotástechnikai hagyományok összessége.*

E tézist pontosan igazolja a kiállítás. A kortárs magyarországi templomépítészet – mint ahogy ezt a kiállítás anyaga is illusztrálja – meglepően koherens és egységes építészeti képet ad. Edelény 1983-ban tehát nem pusztán egy templom, hanem egy hagyomány elindítója, míg ezzel párhuzamosan,

a 90-es évek elejére a II. Vatikáni Zsinat hatására kísérletező, az építészeti tömegeket a formai ideák irányából alakító építészet mára visszhang nélkül ér véget. Élesen láttatja ezt a kortárs és nem kortárs közötti különbséget Bán Ferenc borbányai temploma, mely bátorságával és korszerűségével együtt a kortárs – értsd mai, éppen zajló – formálási tradíciókon kívül esik. Hasonló termékeny ellentétpárhuzamok Török Ferenc életművében is fellelhetők, akinek nemeshetési templomát egy világ választja el nyíregyházi görög katolikus templomától. Még élesebb ez a váltás Szabó István 1995-ben felszentelt tatabányai református temploma esetében, amely – időpontját tekintve – rokon lehetne Balázs Mihály görög katolikus templomaival, az egyidejűség ellenére Szabó temploma mégis egy másik, korábbi paradigma szerint szerveződik.²¹

A kortárság mibenlétének meghatározása után – úgy vélem – ismét feltehető a kérdés, hogy a jelenlegi, felettebb monolitikusan szerveződő templomépítészeti hagyomány milyen irányban fog továbblépni. Amennyiben elfogadjuk a kiállítás – és e tanulmány – tézisé, miszerint megjelölhető az a határ, ahol „elkezdődik” a kortárs magyar templomépítészet, akkor, ennek megfelelően a jelenleg is görgetett formaszorozatoknak már feltűnik egy lehetséges alternatívája. Arról a kérdésről, hogy ez az alternatíva a kortárs értelmezésének új paradigmájává tömörödik-e, egyelőre csak sejtéseket lehet megfogalmazni. Szimpatikus, mi több, szerethető keretes szerkezetként jelentkezik id. Kálmán Ernő debreceni, Bolyai utcai temploma, mely 1975-ben épült fel. 2008-as bővítése és felújítása – természetesen csak sejtésként – a nyolcvanas évek végén véget ért formálási tradíció, a plasztikus modernizmus újjáéledését prognosztizálhatja. Erre Alvaro Siza templomai, valamint a hazai legfiatalabb építészgenerációnak a családi házakon bemutatott formatanulmányai ismeretében éppúgy van esély, mint ahogy a harminc-negyven éves periodicitással hullámzó divat is ennek a – jelenleg az emlékezet vakfoltjára száműzött – időszaknak az építészeti felfedezését prognosztizálja.

²¹ Érdekes, ahogy a templomépítészeti korszakváltás tudományfilozófiai oldalról is igazolja Kuhn paradigmálméletét. Kuhn a változásokat nem átmenetes folyamatként, hanem paradigmák éles váltásaként látja, melynek során a régi gondolkodásrendet új gondolkodásmód váltja fel; a régi paradigma képviselői pedig – elképzeléseiket nem feladva – háttérbe szorulnak. A prekortárs és a kortárs hagyományok közötti magyarországi váltás két eltérő paradigma egymás melletti, egymást metsző haranggörbéjével jellemezhető. Szabó István és Balázs Mihály templomai időben ugyan metszik egymást, ám egyikük a régi paradigma le szálló, míg másikuk – Balázs Mihály kazincbarcikai temploma – az új paradigma felszálló görbéjéhez tartozik. A paradigmákról részletesebben lásd: Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*, ford. Bíró Dániel, Bp., Gondolat 1984.

Beszélgetés Bényi Árpád festőművésszel (II. rész)

■ 1956 októbere már Kunhegyesen ért.

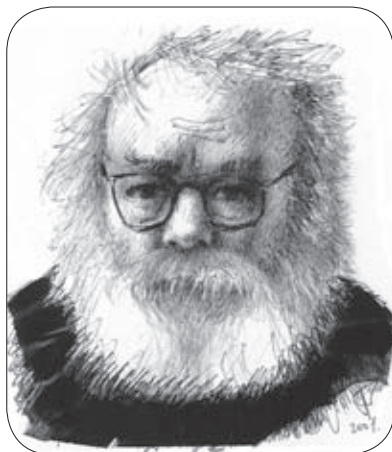
Igen. Egy év után Kunhegyesre helyeztek át. Ott szintén az általános iskolában tanítottam, és a képzőművészeti szakkört is vezettem a kultúrházban. Ez a munka adta az életem értelmét. A rajzszakkört és a képzőművészeti körömet gyakran látogatta egy szobrász, aki abban az időben nem szobrász volt elsősorban, hanem megyei művelődésosztály-vezető, úgy hívták, hogy Papi Lajos; Kelet-Magyarországon közismert művész volt. Ő nagyon sokat segített nekem a szakköri munka feltételeinek megteremtésében. 1956 után ott hagyott csapat-paport, és Kisújszálláson élt, a szobrászmesterségből próbálta fenntartani magát. Kapcsolatunk nem szakadt meg. Rendszeresen találkoztunk később a tokaji, majd a hajdúböszörményi művésztelepeken is. Szép faragásokat készített ott.

A kunhegyesi szakköröm nem az elenzéki kerekasztal központja volt, de egy olyan társalgás színhelye, ahol – azt kell mondanom kicsit restelkedve – majdnem másodrangú volt a festészet. Festés közben kikacsintgattunk az akkori politikai eseményekre. Az Élet és Irodalom elődjét, az Irodalmi Újságot és a Művelt Népet olvastuk. A mostani Élet és Irodalom meg se közelíti azt a fajta irodalmi lapot, amilyen akkor az Irodalmi Újság volt. Gyakorlatilag az '56-ot előkészítő szellemi eszmecsere zajlott a lap hasábjain. Az '56-os események előjátéka volt mindaz, ami a művészeti körben zajlott.

■ *Mennyire érdekelt akkor a politika? 1956 nyarán ott Kunhegyesen lehetett-e valami érezni a politikai változásokból?*

Bármennyire is meglepő, a Művelt Népből és az Irodalmi Újságból eléggé tájékozottak voltunk, fel voltunk készülve arra, hogy valami történni fog. De arra nem voltunk felkészülve, hogy lövések dördülnek,

s hogy magyar egyenruhát viselő katonák pesti srácokra lövöldöznek. Amint eldőrtült az első lövés október 23-án este a rádiónál, attól kezdve én egész éjszaka fenn voltam, és a Szabad Európa Rádiót hallgattam. Másnap valami örült cselekvési kényszer fogott el, és biciklivel elmentem Debrecenbe megnézni, mi történik ott. A több órás úton volt időm gondolkodni. Mire Debrecenbe értem, itt már

megalakultak a forradalmi bizottságok. Mivel ezek már működtek, én nem akartam kopogtatni az ajtón, visszaindultam hát Kunhegyesre. Különös utam volt. Mellettem vonult végtelen hosszú sorban a sok-sok orosz teherautó meg tank. A mai napig sem tudom megmagyarázni, hogyan vállalkozhattam erre a korántsem veszélytelen biciklizésre. Kiabáltunk,

mutogattunk egymásnak. Csodálkozom, hogy megúsztam élve. Le is lőhetek volna. Mire visszaértem Kunhegyesre – három napot igénybe vett ez a kis kiruccanás –, nekiestem a Szabad Európa Rádiónak, és a forradalom egész ideje alatt azt hallgattam. Napi egy-másfél órát aludtam összesen.

■ *Tehát nem vettél részt az ottani forradalmi eseményekben, megmozdulásokban. De november 4. után, amikor minden elveszett, reménytelen volt, te akkor vállaltál – ma már romantikusnak tűnő, de – rendkívüli bátorságra valló szerepet.*

November 4. után a tehetetlen kétségbeesés miatt hallgattam újra a Szabad Európát. Szerettem volna tisztán látni. Így november 10-én teherautóval – amelyik egy budapesti kórházba szállított sertéshúst – én is felmentem Budapestre, és tíz napot ott töltöttem. Az alatt a tíz nap alatt a baráti körömből néhány baloldali gondolkodású, de nagyon tisztességes emberrel találkoztam. Egyikük elvitt a Kossuth térre, megmutatta, hogy honnan lőttek az ávosok, és elmesélte azt a bizonyos október 25-ei sortüzet. Ez a házigazda barátom – aki ma is él,

Emlékezés a mesterre

és akkor egyik jelentős személyisége volt a pesti forradalmi eseményeknek – részletesen elmesélte a ház egy másik vendégével – aki a mosonmagyaróvári sortűz sebesültje volt –, hogyan működnek Pesten a félig legális nyomdák. Megmutatta az Október 23. című újságot is, amelyet egy ilyen félig legális nyomdában nyomtak. Tíz nappal később ebből az újságból Kunhegyesre vittem egy köteget. Ebben a lapban volt olvasható a következő vicc: „A Nagy-budapesti Városrendezési Bizottság közli a város lakóival, hogy a Csizma térről eltávolítják a csizmákat, és helyükre szökőkutat építenek, hogy akik eddig nyaltak, azok most öblögessenek.” Akkor nagyon tetszett nekünk ez az utcai humor. Kunhegyesen volt egy nagyszerű kultúrház-igazgatónk, aki már a forradalom előkészítésében is részt vett. Ő motorkerékpárral rendszeresen fölment Budapestre, és hozta onnan a félig legális újságokat Kunhegyesre.

November végén a kultúrházban összejövetelt rendeztek. Zsúfólásig megtelt a nagyterem, körülbelül háromszázan voltunk. Ott én beszámoltam a Budapesten látottakról és arról, amit a Szabad Európa Rádióban hallottam. Később, a kihallgatá-

sok során többször is megkérdezték, hogy ki tartotta a beszédet és mik hangzottak el. Próbáltam menteni, ami menthető, s azt mondtam, hogy nem emlékszem, mert sokat ittam. Biztos voltam benne, hogy a többi háromszáz ember közül lesz majd, aki köpni fog. De háromszáz emberből nem akadt egy áruló sem, pedig eléggé láttató erővel számoltam be a Pesten látottakról és hallottakról. Ez volt a Kunság! Aztán néhány nappal később egy egyetemi hallgatónő, aki újságíró egyetemre járt, s akinek a vőlegényét az utcai harcokban lelőtték, eljött Kunhegyesre, és hozott magával négy-öt verset, amelyek Budapesten október 23. után születtek. Ezeket a verseket ő, és még néhány gyerek felolvasta. Ott megint volt legalább kétszáz szülő és vagy százötven gyerek. A rendőrség erről az eseményről is tudomást szerzett, de senkitől nem tudták meg, hogy ki jött Budapestról, és ki szervezte az összejövetelt. A lány egy kollégám

lánya volt, aki később aztán Debrecenbe került. Lobogó forradalmi hevülettel számolt be a Budapesten látottakról.

■ *December első felében egy ma már hihetetlennek tűnő útra vállalkoztál, kerékpárral elmentél Salgótarjánba, ahol pár nappal korábban sortűzet nyitottak a békés tüntetőkre. Életveszélyes vállalkozás volt. Miért indultál el erre az útra?*

December 8-án a Szabad Európa egyik adásán hallottam a salgótarjáni sortűzről. Egyszerűen nem akartam hinni a fülemnek. Megint felültem a biciklire, és elmentem Salgótarjánba. Ott akkor ezeröttszáz halotról beszéltek, s a történekről egy évfolyamtársam számolt be nekem. A hivatalos közlésben már csak háromszáz halotról volt szó. Szinte az egész város kórusban üvöltött a tehetetlenségtől. Ilyen még nem volt, hogy öt perc alatt ennyi halott legyen. Úgy mondták, hogy jóval többen voltak, hiszen sokakat nem Salgótarjánban anyakönyveztek. Sok volt az ingázó, bejáró. Akkor ezen iszonyatosan felháborodtam, és a mai napig is értetlenül állok a történekr előtt. Megmondom,

miért. Az ott összegyűlt embereknek nem-hogy fegyverük nem volt, de még bot sem volt a kezükben. Gyerekek, lányok, iskolások és anyák, akik azért vonultak fel, hogy a letartóztatott forradalmi tanács tagjait kiszabadítsák. De nem erővel akarták kiszabadítani őket, a szabadon bocsátásukat követelték. Békés tüntetők voltak. Körül-belül négy órát töltöttem Salgótarjában, utána biciklire ültem s mentem vissza Kunhegyesre. Téboly volt az út is. Éreztem a cselekvési kényszert, de '56. december 9–10-én miféle cselekvésre volt lehetőség? Hazaérkeztem. Akkor már harmadik éjszaka nem aludtam. Beestem az egyik asztalos barátom műhelyébe, kértem tőle egy puha fát, ami nem túlságosan szálkás, és közönséges asztalos vésőket. Nekiestem a fának és elkezdtem egy korábbi kompozícióm fába vésni. Volt egy vázlatom, korábbi elképzelésem egy Radnóti-illusztrációról, az *Erőltetett menet* című verssel kapcsolatban. Erre emlékeztem fejből, és ezt metszettem fába.

Elterjedt a híre kollégáim között, hogy ez a Bényi megőrült, végre előkerült Salgótarjából vagy honnan, és egy hatalmas vésővel veri a fát. Többen odajöttek, és amikor meglátták, hogy min mesterkedem, ők is munkába álltak, plakátot terveztek a metszetemhez. Aztán linóleumba vésték az alábbi mondatot: „Szabad Magyarországot!” Több szövegvariáció is volt, de én ehhez ragaszkodtam. Egy plakát szövege nem szabad, hogy két-három szónál hosszabb legyen. Kifaragtuk, összeállítottuk, s közben a kultúrház igazgatója hozott nyomdafestéket, és készítettünk kétszáz példányt ebből a plakátból.

Aznap éjszaka nekiindultunk, egymás között felosztva a terepet. Több csoportot szerveztünk, azt nem tudom, hogy tizen voltunk-e öt csoportban, vagy húszan tíz csoportban, lényeg az, hogy párosával mentünk. Az egyikünk ragasztott, a másik figyelt. Szerencsére mi nem buktunk le. Ha engem osztottak volna be figyelni, akkor lebuktunk volna, mert rossz a szemem. Én ragasztottam, és mellettem volt egy lány, aki figyelt. Amikor befejeztük a munkát, hazamentünk. Engem már otthon várt négy pufajkás. Mondták, hogy be kell kísérniük a rendőrkapitány-

ságra. Eszembe jutott, hogy kenyér volt a táskámban papírba csomagolva, és ezt a papírt én nyomdafestékes kézzel fogtam meg. Rádöbentem, most én szállítom a bizonyítékot saját magam ellen. Csináltam egy „műelesést”. Az egyik lábamat a másikba akasztottam, és hagytam, hogy a kenyér kiguruljon a táskából. Felálltam, tovább mentem, a kenyeret otthagytam. Az egyik pufajkás rám is szólt, hogy otthagytam a kenyeret. Fogta, betette a táskámba, de szerencsére a papírra nem figyelt oda. Hála istennek a papír ott maradt az árokparton. Bekísértek a rendőrségre.

Akkor még nem volt profi módon megszervezve a kunhegyesi elhárítás. Egy olyan előszobában ültettek le, ahol a félig nyitott ajtón keresztül hallottam, hogy éppen a kultúrház igazgatóját vallatják, kérdezzetik. Hallottam, az igazgató elkezdte mesélni, hogy ő készítette a plakátot, és ő ragasztotta ki mindet. Előzőleg ugyanis abban állapodtunk meg, hogy akit elkapnak, az mindent vállal, elviszi a balhét. Mire rám került a sor, én mindent tagadtam, azt mondtam, nem is tudtam a plakátról semmit. Megúsztam. Hajnalban a Közép-tiszai Öntöző Vállalat száznegyven munkása kivonult az utcára a rendőrség elé, és követelték, hogy minket azonnal

engedjenek szabadon. Ki is szabadultunk, és mondtam a barátomnak, hogy mivel mindent bevallott, legjobb lesz, ha eltűnik. El is tűnt. Még azon az éjszakán disszidált. Én még kaptam egy kis türelmi időt, de nem is tudtak volna ellenem semmit sem felhozni, mert nem volt tettenérés. Volt viszont más, amit felhasználhattak ellenem. A rajzórakon ugyanis beállítottam egy tankelhárítós jelenetet, és a szabad téma-választás alapján azt mondtam a gyerekeknek, hogy vagy ezt festitek, vagy valami mást. Ez nagyon tetszett nekik, s legtöbbször ezt rajzolták. Ennek a híre persze elterjedt, a diákoknak csak eljárt a szájuk. Büszkén elmondták, hogy ők az iskolában egy képzelt szituációban át tudták élni a pesti srácok harcát. Valószínűnek tartom, hogy ennek a híre terjedt el olyannyira, hogy január közepe táján nekem írásban felmondták, állásomat elvesztettem.

Akkor, azon az estén én a régi-új kaszinónak nevezett étteremben vacsoráztam. Egyszer csak nyílt az ajtó, és egy négy tagból álló pufajkás tiszti különítmény jött be, géppisztollyal a nyakukban. Nagyon udvariasan hívtak, hogy menjek velük, nekem külön vacsorát adnak. Tehát nem letartóztattak, hanem meghívtak. Előző este elterjedt a híre, hogy ezek az emberek az egyik kollégámat bedugták a pultba, és másnap ott halva találták meg. Ez szerencsére elég hamar eszembe jutott. Észrevettem, hogy a hátam mögött nyitva van az ablak a kávéházban. Kiugrottam az ablakon. Ma már képtelen lennék erre. Emlékszem, annak idején mindig azért kaptam testnevelésből elégtelent, mert nem tudtam szaltózni. De akkor sikerült az ablakon kiugrani, és épp bőrrel megúsztam. A pufajkások nem szaltóztak utánam, hanem az ajtón át rohantak, így volt egy kis előnyöm. Körülbelül kétszáz méter volt közöttünk. Szerencsére egy helyen nem égett az utcai lámpa – úgy éjfél körül járt az idő –, átugrottam egy kerítésen, nem vették észre, elfutottak mellett. Másnap reggel begyalogoltam Kisújszállásra, onnan Budapestre mentem, és ott voltam egy hónapig. Átmenetileg szökésben voltam. Erről az esetről terjedt el később az a hír, hogy a börtönből szöktem meg.

- *Az lett volna a logikus, ha te is emigrálsz az országból, hiszen erre a lépésre biztattad a barátodat is. Akkor – 1957 januárjában – még kínálkozott lehetőség, ha nem is volt veszélytelen. Maradtál. Nem volt veszélyezteted?*

Hazajöttem Budapestről, mert nem akartam azokra a barátaimra veszélyt hozni, akik bújtattak. Eljöttem Debrecenbe, befeküdtem az idegklinika zárt osztályára. Nem egyedül voltam hasonló helyzetben. Barátilag közölték velem, hogy vigyázzak, ha egy szakállas úr van ügyeletben; ha hívnak, ne menjek ki. Ez elkerülhette a figyelmemet, mert éjszakai felülvizsgálatra, röntgenre lehívtak, és tényleg a szakállas orvos volt az ügyeletes. Akkor ott várt két katonatiszt, akik végtelen udvariasággal segítettek felöltözni, a civil ruhám már náluk volt. Vállon veregettek, és azt mondták, hogy ők ennél sokkal jobb helyet tudnak biztosítani nekem. Kimentünk, és ahogy a klinika ajtaja becsukódott, megfogták kezemet-lábamat, s mint egy zsákot, feldobtak egy autóra.

- *Úgy tudom, Szolnokra vittek, a megyei rendőrkapitányságra, előzetes letartóztatásba helyeztek. Ma már tudjuk, hogy a szolnoki rendőrség politikai osztálya volt az egyik legkegyetlenebb „számonkérő szék” az országban. Az ÁVH-ból rendőré vedlett pribékek kíméletlenül verték az embereket.*

A letartóztatásom után először Kistarcsára kerültem, majd két hónappal később Szolnokra, az akkori Ságvári Endre utcába. Korábban ott volt az ÁVÓ, ekkor ugyan már rendőrség, de az állomány a régi ávosokból állt. Kemény hatvannégy napot töltöttem el ott. Érdekes volt, hogy minden másnap megverték, minden másnap viszont végtelen kedvesek voltak velem. Megint megverték, megint kedvesek voltak, borzalmas volt. Akkor az öngyilkosság gondolatával is foglalkoztam, mert mindig féltem attól, hogy a másnapi veréseket nem bírom ki. Kitaláltam egy technikát, hogy minden nevet kitöröljek a memóriámból, hogy belőlem nevet ne tudjanak kiszedni. Nemcsak tisztességből ragaszkodtam ehhez. Nagyon jól tudtam, hogy minél több nevet említek meg, annál jobban bonyolódik az ügy, és egymást rángatjuk bele szörnyűbbnél szörnyűbb dolgokba. Tehát arra koncentráltam, hogy neveket ne tudjanak meg tőlem. Itt történt egy érdekes eset. A hatvanegyedik napon behívott egy szakaszvezető, egy nagyon kemény, hatalmas tenyerű fenévad. Róla az volt ott köztudomású, hogy szadista hajlamait élte ki a rabok kínzásában. Tőlem azt kérdezte, hogy tudok-e írni. Mondtam, hogy igen. Akkor írjak egy verset – parancsolta. Mondtam, hogy költő nem vagyok. Erre azt mondta, hogy ne jár-

jon a szám, mert szétveri az értelmiségi pófámat. Kértem, hogy akkor legalább a vers címét mondja meg. Azt mondta: „Egy forradalmár szerelmi vallomása.” Leírtam a címet. Ezután kiadta az utasítást: Egy fél órán belül legyen meg a vers, különben kihúzom a gyufát. Eltelt huszonöt perc, még egy kénrím se jutott eszembe. Huszonöt perc után végső kétségbeesésemben leírtam: „Még nyílnak a völgyben a kerti virágok, még zöldell a nyárfa az ablak előtt.” Többre már nem maradt időm. Arra gondoltam magamban, hogy most fogok kapni egy nagy frászt. Elvette a lapot, elolvasta, és azt mondta, hogy ez elég gyenge vers, de tőlem ez is jó. Megjött a bátorságom. Megkérdeztem tőle, hogy nem rajzolhatnék-e a végére valamit? De igen, mondta. Rajzoltam hát a vers végére egy plasztikus, anatómiai fény-árnyék szívet, amiből csöpögött a vér, alatta pedig már vértócsa volt. Na ez megtette a hatást! Erre már azt mondta, hogy jobban rajzolok, mint verset írok. Szegény Petőfi, akkor fordult másodszor a sírjában.

■ *A kihallgatások után, a megyei börtönben már nem bántottak?*

Ebből a hatvannégy napig tartó pokolból kerültem át a szolnoki börtönbe. Az megváltás volt. Amikor beléptem a börtönkapun, azt mondtam: végre itt vagyok! Megkérdezte a börtön portása – aki szintén börtönőr volt –, hogy a Ságvári Endre utcáról jöttem? Mondtam neki, hogy igen. Akik onnan jöttek, azok szoktak ide belépni így. Öt nap után jött egy börtönszolga, és megkérdezte, hogy van-e sírkőfaragó a cellában? Én abban a pillanatban jelentkeztem. Másnap reggel levittek az udvarra, és mondták, hogy állítsam fel valahol a műhelyemet, mert egy sírkövet kell faragni. Elmagyarázták, hogy milyen legyen. Akkor én kerestem egy olyan helyet a börtönudvaron, ahol leginkább éreztem a konyhaszagot. Ott felállítottam a műhelyt, és mivel nem tudtam, hogy a sírkő kiöntéséhez milyen arányú legyen a közúalék és a cement, kértem harminc darab üres gyufásdobozt. Abban a harminc darab üres gyufásdobozban különböző keverési arányban kevertem össze a kőport és cementet. A dobozok hátuljára meg felírtam a keverési arányokat. Naponta locsoltam, s ameddig az anyag harminc nap alatt megkötött, addig én agyagból megformáztam a sírkövet. Aztán erről az agyagról készítettem negatívot, majd pedig vasból elkészítettem a sírkő vázát. Közben letelt a harminc nap. Sorban földhöz hajigáltam a gyufás dobozo-

kat. Volt, amelyik szétmállott, volt, amelyik elrepedt, és volt, ami épen maradt. Amelyik épen maradt, annak a gyufásdoboznak a fenekén megnéztem, hogy milyen arányú volt benne a keverék. Így már biztosra mehettem. Megfelelően kiöntöttem a sírkövet. Gyakorlatilag másfél hónapon belül készítettem el a síremléket, és még másfél hónapon keresztül csiszoltam, políroztam. Elképesztő, hogy milyen álmunkákat találtam ki, hogy minél tovább tartson.

Három hónapon keresztül dolgoztam a szabad levegőn, nem kellett a fülledt cellában gubbasztanom. Közben előfordult, hogy jött egy-egy smasszer, és hozott papírt-ceruzát, hogy rajzoljam le. Ezt is nagyon élveztem. A konyhából meg mindig került egy-egy madzagon leengedett, zacskóba zárt maradék, így még a cellatársak is kaptak belőle. Mire befejeztem a sírkövet, addigra három hónapot „megspóroltam” a börtönből. Engem nem kellett az udvaron őrizni, hiszen a börtön és a bíróság egy U alakú építmény volt, ezek úgy vannak egymáshoz illesztve, hogy körös-körül falak vannak, s az ablakokon rácsok. Borzalmasak voltak a börtönben azok az éjszakák, amikor az emberek képzeletben hazamentek és megszólaltak, hogy „Jaj istenem, az édesanyám, a feleségem, most mit csinál?” A börtönben már nem volt verés. Az értelmetlenné váló, kilátástalannak látszó élet, meg azok a hírek, amik bejutottak hozzánk, viszont elkésztetőek voltak. Számtalanszor előfordult, hogy valaki kiszabadult, majd újra letartóztatták, és visszajött. Ők aztán meséltek. Nekik információik voltak a szabad világról.

■ *Az első és másodfokú ítélet után Budapestre vittek a gyűjtőfogházba. Sokan, sokféleképpen mondták el, írták meg börtönemlékeiket. A mai magyar társadalom viszont mintha tudomást sem venne az ott történetekről...*

A népbíróságtól első fokon két és fél évet kaptam, másodfokon ezt felemelték négy évre. Miután másodfokon is elítéltek, néhány hónappal később felvittek Budapestre, a Gyűjtőfogházba. Először a Jobb csillagba kerültem, ott kétszemélyes cellában voltam. Nagyon rossz volt, nem szerettem. A cellatársam egy nagyon érzékeny lelkületű parasztyerek volt, napközben, este és éjszaka is állandóan sírt. Borzalmas volt a tehetetlenség átélése, hogy nem tudtam elterelni a figyelmét. Innen el szerettem volna kerülni. Naponként jöttek összeíró, adminisztratív munkára beosztott rabok,

s megkérdezték, hogy kinek mi a szakmája, foglalkozása. Én mondtam, hogy tanár, rajztanár, festőművész vagyok, egyikre se reagáltak semmit. Közben hallottam az egyik sétán, hogy van a börtönben egy asztalosműhely, ahol rádiókávákat gyártanak. Én attól kezdve azt mondtam, hogy asztalos vagyok. Néhány napon belül ki is emeltek, és átvittek a Bal csillagba. A Jobb csillag volt a nem dolgozó raboké, a Bal csillag a dolgozóké.

Miért volt rettenetes a Jobb csillag? A Jobb csillagban az alattunk lévő emeleten voltak a halálraítéltek. Rettenetes volt azt átélni, hogy majdnem minden nap vittek valakit kivégezni. Azok az emberek hangosan kiabáltak: „Éljen a haza!” „Isten veletek!” Az igazsághoz hozzátartozik, hogy olyan utolsó mondat is elhangzott, hogy: „Éljen a szocializmus!” Bizony, volt, aki így ment a bitófa alá. Amíg a Jobb csillagban laktam, ott rá lehetett látni arra a zsilipre, ahol a börtönből jöttek-mentek az autók. Többek között néhányszor sikerült észrevenni, hogy az egyik autó hátulja kinyílik a két zsilip közötti területen. Két vagy három papírsák volt benne. Mi feltételeztük, és később ez a felismerés megerősödött bennünk, hogy abban voltak az aznap hajnalban kivégezettek holtteste. Rettenetes élmény volt! Se az éjjelem, se a napalom nem volt nyugodt. A Bal csillagban már négyen voltunk egy kényelmesebb cellában, és lehúzható WC is volt benn. Azt mondtam, hogy ez már tiszta póter. (Így neveztük a szabad világot.) Itt töltöttem el a hátra lévő időt, 1957. augusztus végétől 1959 márciusáig, és szerencsére az asztalosműhelyben dolgozhattam. Rádiókávákat csináltunk. Én a javítórészlegre kerültem; a vastag falemezre rá kellett ragasztani egy egymilliméteres vékony furnérlemezt. Előfordult, hogy a ragasztás nem sikerült jól. Ezt úgy derítették ki, hogy kézzel végigméltatták, és ha más hangot hallatott,

akkor lehetett tudni, hogy levegőbuborék volt benne. Ezt a részt ki kellett vágni az erek mentén, és egy ugyanolyan széleset be kellett pótolni a kivágott furnér helyére. Igen ám, de amikor lemértem, mekkora pótlást kell betenni, nem számítottam rá, hogy a rákent ragasztótól a lemezdarab megdagad, és bizony sehogy sem akart a helyére illeszkedni. A munkafelügyelők látták a szerencsétlenkedésem, és közölték velem, hogy ha nem tudom teljesíteni a normát, akkor visszavágnak a Jobb csillagba. Az pokol lett volna számomra ez után a jó hely után! Tennem kellett valamit. A következőt találtam ki: a krétával megjelölt hibás részt nem vágtam ki csíkból, hanem kilyukasztottam, sőt kimélyítettem a lyukat. Ezt a továbbmélyített lyukat rájboló anyaggal kitömtem. (Ez az anyag a legfinomabb fűrészpor és nitrolakk keveréke volt.) Az anyag néhány óra alatt megszáradt. Akkor készítettem szerszámot is magamnak. Kihégyezett pálcikával szeszpáccal rajzoltam a bogokat. Direkt kerestem olyan fadarabokat, amelyeken szép rajzolatú, természetes bogok voltak, és azokat mintául használtam. Gyönyörű habos bogok sikeredtek. Szebbek voltak a természeteseknél is. Naponta két ilyen hibát kellett korrigálni, de ezzel a tiltott technikával – mert ezt nem volt szabad alkalmazni – naponta akár húszat is meg tudtam volna csinálni. Attól kezdve arra vigyáztunk, hogy napi kettőnél többet ne készítsünk el, hogy a normát betartsuk. Társaim megcsinálták a lyukasztást, a rájbolást, a csiszolást, én meg nagy élvezettel rajzoltam a bogokat. Közben arra is maradt időnk, hogy apró dobozkákat, emléktárgyakat kreáljunk, ezekért a börtönőrök szívesen adtak egy kis ennivaló-maradékot. Az pedig mindig jól jött.

Aztán valóban jött a szabadulás. Amnesztiával szabadultak, akik nem kaptak többet öt évnél.

Mintha sebed sebed volna

Menyhért Anna: *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*

Menyhért Anna harmadik kötete egy változatos előéletű fogalom magyar irodalomtudományi diskurzusba való beemelésere vállalkozik. Ez már csak azért sem egyszerű feladat, mert bár a *trauma* viszonylag közismert szó – kórház(sorozat-)élmények nyomán mindenképpen –, irodalomtudományi jelentése korántsem könnyen definiálható. E diszkurzív feszültség oldásában meghatározó szerep juthat a trauma eredeti jelentésének, hiszen a görög *seb* szóból származik. A seb olyasmi, ami megtöri a test integritását, metaforikus értelemben (is) átjárhatóvá téve én és külvilág határát; trauma és irodalom esetében pedig az énen súlyos testi-lelki sebet ejtő esemény nyelvbe foglalása, elbeszélhetetlensége a tét – ahogy arra már a könyv címe is rámutat.

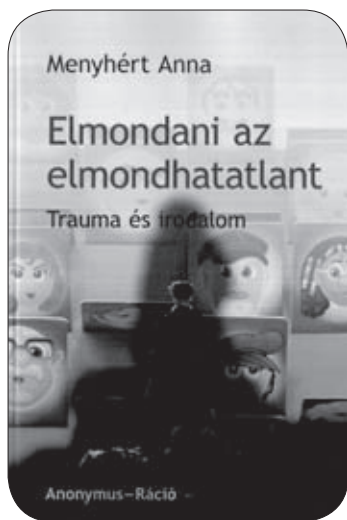
Juliet Mitchell szerint a trauma olyan seb, amelyen át a személyiség kiürül; vagyis a traumatikus tapasztalat kisémmizi áldozatát, aki nyelv-, idő- és évnesztést él át. Az elmondásnak ellenálló esemény ugyanis nem képes a múlt, az identitás részévé válni, s a traumatizált egyén így egyfajta folyamattalan jelen időben reked. A traumatikus szövegek jellegzetes retorikai szimptomákat mutatnak, elsődleges nyelvi tünetük pedig a hiány – a nyelvi jólformáltság, a folytonosság hiánya, amit elsősorban az *ellipszis* alakzata jelöl. Az én végső eltárgyiasulása ellen az elmondás jelenthet gyógyírt; s e tekintetben a traumaszöveg beilleszthető abba a sorba, amelyet a nyugati szubjektum *önmagának* a gyónástól a pszichoanalitikus beszédterápiáig ívelő közegei alkotnak. Az (el)hallgatás mellett tehát a meghallgatás a traumatikus olvasás másik alaptényezője; s ehhez kapcsolódik a kötet egyik kulcsfogalma, a *személyesség* is, amelynek lényegét Menyhért Anna „az olvasás és az írás érzelmi értelemben is vett dialogikusságában, a másokra való nyitottságban, és terherbírásban” (8) látja.

A dialogikusság kérdéskörét már a Pető Hunor tervezte borító is megelőlegezi, amely a könyv fellapozása előtt meg-

torpanásra, gondolkodásra készíti a leendő olvasót. Caspar David Friedrich *Vándor a ködtenger felett* című képének híres alakja látható ugyanis rajta, a ködtenger helyett azonban a Ki kicsoda? társasjáték emberi arcokat ábrázoló lapocskáira mered a romantika ikonikus figurája, akinek jókora árnyéka rávetül a félig-meddig lehajtott arckártyákra. Két radikálisan különböző szubjektumtípus néz tehát szembe egymással: a magányos individuum és a megsokszorozott játék-én – felvetve az identitás integritásának, kitalálhatóságának kérdését.

A könyv a traumatikus olvasásmódban rejlő dia-logikusság szóhoz jut-tásában központi szerepet szán a személyes olvasás hazai irodalomtudományi diskurzusbeli legitimálásának, s kiindulópontként a *Pályák emlékezete. Szirák Péter beszélgetései irodalomtudósokkal* című, 2002-es

kötetből emel ki széles skálán mozgó álláspontokat. Tudomány és személyesség tágabb összefüggésében pedig a híres etnográfust, Bronislaw Malinowskit idézi, akihez a humán tudományok „személyes fordulata” (15) köthető; azaz annak felismerése, hogy a megfigyelő sohasem kontextustól független (ez a gondolat felidézheti Joseph Conrad *A sötétség mélyén* című regényének fehéröltönyös bürokratáját, aki érintetlen, érinthetetlen ragyogásban jár-ke-l az afrikai bennszülöttek közt). A személyesség irodalom(tudomány)ban való jelenlétét több önéletrajzi szöveg (Alice Kaplan: *Frech Lessons*, Németh Gábor: *Zsidó vagy?*, Janet Frame önéletrajzi művei) vizsgálata szemlélteti a kötetben; de megjelenik például Freud Dóráról írott esettanulmánya is, amely Menyhért Anna rövid, ám izgalmas szempontokat felvető értelmezésében a zsidó identitás háritásának szövegeként jelenik meg. Mindazonáltal a személyesség inkább az elméleti alapvetés, semmint a gyakorlat szintjén érhető tetten az elemzésekben; a szerző szerint ugyanakkor „A személyesség ekkor nem mint önmagában álló lép elénk, hanem sokkal inkább mint

a másikkal párbeszédben létrejövő viszony, a törés hordozója, ami a törés megmutatásán keresztül válik láthatóvá” – vagyis a személyességet nem köznapi értelemben, hanem a trauma nyelviségének dialogikus kommunikációs helyzetként, értelmezői attitűdként értelmezi.

A személyességgel szemben a *Sorstalanság*-tanulmány elején olvasható ideológia-kritikai gondolatmenet a diktatúra nyelvét a személytelen, a 20. századra arctalanná vált gonosz médiumaként elemzi. A szerző rámutat, hogy míg az irónia, az oximoron és az eufemizmus intellektuális alakzatok, addig a hiperbolé, az alliteráció és a szállóige a totális hatalom nyelvhasználatát jellemzik. Figyelemre méltó ebből a szempontból az allegória szerepe a kötetben: egyrészt a 20. század arctalannak nevezett gonosza még csak nem is allegorizálható, s ezáltal nehezebben megragadható; másrészt azonban Köves Gyuri ellenáll az újságíró kényszerítő allegorézisének, amikor az a poklallal azonosítja a koncentrációs tábor. Az *allegória* eredeti jelentése „másról beszélni az agórán”, s mivel a trauma-szövegek reprezentatív műfaja a tanúságtétel, ez alkalmas lehet a nyilvános beszéd, a közbeszéd újraértelmezésére, amely ezáltal végre nem a társadalmi amnézia alakzataként működhet. A *Sorstalanság*-elemzés a regény itthoni recepciója kapcsán utal is a holokausztról való beszéd, a nyilvános vita hiányára; s a traumatikus szöveg nyelvét éppen emiatt tartja úttörő jelentőségűnek: „Az ugyanis, hogy a holokauszt tapasztalata holokauszt előtti nyelven nem megosztható, csak egy olyan nyelven mondható el, amely abban a törésben keletkezik, amelyben a holokauszt előtti nyelv színre viszi saját alkalmatlanságát” (88). Hasonló problematikájú az 1945 és 1956 közötti magyarországi agitativ antológiaköltészetről szóló fejezet, amely szintén a hatalom nyelvének mint az ideológiai nevelés eszközének működési mechanizmusait mutatja be – személyes szerzői reflexiókkal is –, ám tulajdonképpen maga is mini-antológia, s az olvasó könnyen azon kaphatja magát, hogy lapoz (hacsak szakmai kötelességtudata vagy a szocialista esztétika általi lenyűgözöttsége másra nem kényszeríti).

A holokauszt-diskurzuson belül a kötet két további Kertész-szöveget vizsgál, a *Felszámolást* és a *K. dossziét*. Előbbi a holokauszt és a rendszerváltás kontextusában „a trauma átörökíthetőségének” (106) kérdését veti föl, s allegorikusnak nevezett figurái „a rendszerváltás és a Kádár-korszak (sokunknak inkább csak szintén

olvasmányok alapján) felismerhető funkciójú szereplői, akik ebben a kavalkádszerű, csak fokozatosan követhetővé váló műfaj, nézőpont- és elbeszélőváltogató szövegben mintha ironikussá válnának” (103). A *K. dosszié* (a cím körözési dossziét jelentő állambiztonsági szakkifejezés) Kertész-interjúit vizsgálva pedig Menyhért Anna az *anekdotával* állítja szembe a traumát, amennyiben az anekdotát a *Weltvertrauen* fogalmával rokoníthatóan a lezárt történetekben való bizalom helyeként értelmezi. A szerző mindkét esetben kritikusan viszonyul a szövegek műtfeldolgozó szerepéhez: míg a *Felszámolással* kapcsolatban a „sokat mondani akarás” (102) problémáját veti fel, a *K. dosszié* esetében az élettörténetét az irodalom javára háttérbe szorító Kertész szűkszavúsága válik a megértés akadályává; s ritkán felbukkanó személyességét az író pillanatnyi kizökkenésének tulajdonítja: „A legtöbb (óvatlan) személyességet azokban a részletekben látom, amelyekben Kertész az őt és műveit nem értő magyar kritikusokról és általában a kritikáról beszél – itt ugyanis a szöveg kicsúszik a következetes önreflexiókontroll alól: Kertész nincs tudatában annak, hogy elfogult és igazságtalan, s ez kivételesen elárul róla valamit” (115).

Személyesség és történelem szempontjából talán a *Belső út – A koholmány botránya: Binjamin Wilkomirski memoárja* a kötet legmeglepőbb fejezete, amely a gyermeki emlékezet és a belső, pszichés realitás létjogosultságának kérdését járja körül. Wilkomirski önéletrajzi műve, a *Töredékek* ugyanis koncentrációs táborokban töltött gyerekkorának borzalmairól szól, amelynek előszavában az ott megélt traumából eredezteti énje születését: „Nincs anyanyelvem, és apanyelvem sincs. [...] Legkorábbi emlékeim különálló képek és események törmelékes terepeként léteznek. Emlékfoszlányok, borotvaéles szélekkel” (131). A „koholmány botránya” akkor robbant ki, amikor kiderült, hogy a magát Wilkomirskinek nevező szerző sosem volt koncentrációs táborban, hanem árvaházban nőtt fel, s a gyökértelenség érzése miatt vette fel a koncentrációs tábor gyermektúlélőjének fiktív – ám a nagyon is valódi társadalmi intézmények által időközben legitimált – identitását: „Wilkomirski saját belső képeihez és érzeteihez, szülők vagy neki gyerekkoráról mesélni tudó más személyek hiányában, a holokauszt külső képeit társította” (128). Wilkomirski történetei (az elbeszélte gyermekről és az elbeszélő felnőttéről szólók egyaránt) igazolják

a *konfabulálás* enteremtő erejét, a pszichés valóság tudásának hatalmát. A trauma ugyanis egyrészt infantilizálja az ént, kiszolgáltatottá, önmagát uralni nem képes entitássá változtatja, ám ugyanakkor valamiféle közvetíthetetlennek tűnő tudás birtokosává is teszi; s talán ez a traumatikus szövegek egyik legfőbb paradoxona, amit Wilkomirski „memoárja” is láthatóvá tesz; illetve radikálisan kiugratja annak kérdését, hogy érvénytelenítheti-e a „hibás” referencialitás a holokausztiszöveg igazságát?

A holokauszt mellett a kötet másik meghatározó témaköre a társadalmi nemeké. Ez egyrészt a pszichológus *F. Várkonyi Zsuzsa Férfiidők lányregénye című könyve kapcsán vetődik fel*, ami Menyhért kiskritikája alapján meglehetősen jól illeszkedik a minden valamirevaló háztartásban megtalálható pöttös és csikos könyvek hagyományába (más kérdés, hogy ki/mi rendelte ezt a műfajt a női olvasóközönség igényeihez). Jóval bővebben van kifejtve a József Attiláról hajdani kedvesei által írt életrajzokat tárgyaló *A Memoár mint anyai szó* című fejezet. Menyhért Anna *tükör-biográfiának*, az önéletírás jellegzetesen női műfajához tartozónak nevezi Vágó Márta, Szántó Judit és Kozmutza Flóra szövegeit, amennyiben egy férfi alakján keresztül, közvetve szólnak a női szerző-elbeszélőről. A másodlagosság, másodrangúság e művek keletkezése és recepciója kapcsán egyaránt tetten érhető: Szántó Judit visszaemlékezését a politikai hatalom legitimálta, Kozmutza Flóraét a férje, Illyés Gyula jóhíre; Vágó Márta írását pedig Melczer Tibor úgy értékelte, hogy egy „rossz lányregényen kénytelen átrágni magát” (144) az olvasó, ha forrásértékű információkhoz akar jutni a költőről – a lányregény tehát a komolytalanság, a fölösleges érzelmesség (személyesség?) szinonimája. Önértékükön mindhárman könnyűnek találtattak hát (a nőiség tükrölétének legátfogóbb áttekintése ebből a szempontból talán Luce Irigaray *The Speculum of the Other Woman* című munkája, amely a nyugati metafizikai tradíció kritikájaként Platóntól Freudig olvassa újra a nő helyét). A József Attilát megváltani képtelennek bizonyult nők kudarcnarratívái ezek, amelyekben a trauma három szinten jelenik meg: az anya, az elhagyott feleség, aki anya sem képes többé lenni; a kisfiú, aki nem lehet szeretett gyerek, s ezért szeretetlenségét szublimáló, analízisbe ön-élveboncolni járó művész lesz („Minden a versekbe ment” – írja Vágó Márta, 147); a pótanyaként kudarcot vallott műzsák pedig írásukban válnak

szimbolikus anyákká. Így „a beszélő nők narratív identitása anyai identitás” (159); s „[m]intha nem is József Attiláról, hanem inkább József Attilához akarnának szólni. Sokféle érzélem, lelki folyamat jelenik meg az írásokban: gyász, büntudat, magyarázkodás, önigazolás. De mégis, leginkább egyfajta hiányérzet áll a háttérben: a nők, az egykori szerelmesek úgy érzik, valamit nem tudtak megadni József Attilának, a férfinak” (140). Az elemzés azért különösen élvezetes, mert úgy ad revelatív retorikai olvasatot e szövegekről, hogy közben számtalan életrajzi érdekességet is megoszt az olvasóval.

Míg Binjamin Wilkomirskit az apa- és az anyanyelv együttes hiánya fosztja meg az én folytonosságától, József Attila esetében a halott anya által hagyott, versekkel foltozott úr áll a középpontban; az Esterházy *Javított kiadásáról* szóló tanulmányban pedig az *apa*, a múlthoz való hozzáférés a központi kérdés. A fiú Esterházy szövegében átveszi az apa bűnének terhét, s ezáltal felölti traumáját – és éppen ez teszi lehetővé a történelem történetemként, sajátként, személyesként való megélését: „Ez a bukás azonban – de nem csak mert sokakat érinthet-érintett – már nem arisztokrata sors vagy sajátosság, egyénivé válik, egyéni sorssá a történelemben, nem pedig történelmi sors az egyénben” (178).

Menyhért Anna tanulmánykötete diszkurzusindító jelentőségű, s az általa bemutatott traumatikus olvasás legnagyobb érdeme, hogy magyar kontextusba helyezve állít szóba egymással olyan értelmezői nyelveket, mint *kulturális antropológia, ideológiakritika, pszichoanalízis, feminista irodalomkritika* vagy *újhistorizmus*. A kötet hatalmas idézetapparátust mozgat meggyőző tájékozottsággal, s mégis olvasmányos, közérthető nyelvet beszél. Ám néhol mégis úgy tűnhet, hogy e forrásokból túlságosan egybevágóan, megjósolhatóan tevődik össze a traumatikus olvasás terminológiája. A történet megszületésének ára ugyanis szinte mindegyik elemzésben a traumatikus esemény megtörténtté, azaz múlttá, elbeszéléssé tétele. De nem lappang-e értékítélet abban, hogy az állandó cél az újra folyamatossá tétel? Ezen olvasásmód egyik veszélye talán egyfajta happy end-kényszer lehet, hiszen a szerző már a bevezetésben is társadalmi felelősséget tulajdonít neki: „A traumairodalom olvasása és az erről való írás ezért a kollektív emlékezet gyógyulásának alkalma és módja is, voltaképpen a nagy társadalmi traumák utáni generációk egyetlen eszköze arra, hogy saját történe-

tüket megalkossák” (9). Felvetődik a kérdés, hogy a társadalmi gyógyítás erkölcsi felelősségének vállalása mennyiben befolyásolhatja a traumatikus olvasás stratégiáinak dinamikusságát – hogyan férhet össze etika és technika?

Bán Zoltán András (Személyes olvasat, *Holmi*, 2008/10) már rámutatott etika és esztétika átfedésére a kötet kérdésfelvetései kapcsán; érdemesnek tűnik azonban a trauma etikáját a pszichoanalízis etikája felől is megközelíteni, amennyiben Menyhért Anna könyvének tanúsága szerint a traumatikus olvasás személyessége nem pusztán az én (nyelvének) színrevitelét, de kölcsönös kockára tételét is magában foglalja. Hasonlóan a transzferencia, az *áttétel* pszichoanalitikus jelenségéhez, a trau-

maszöveg egyszerre idéz elő megnyílást és háritást, hidat alkotva a „normális” ében is már mindig meglévő hajszálrepedések és a trauma által vágott szakadékok között. A traumatikus olvasás és az analitikus kommunikációs helyzet egyaránt a másik megszólítására épülnek, ahol doktor és páciens, szöveg és olvasó viszonyában a nyelvi tünet egyszerre mutat meg és fed el, s ahol a trauma szimbolikus újraalkotása, olvasás és írás általi átélhetősége lehetővé teszi a seb megosztását.

(Menyhért Anna: *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom, Budapest, Anonymus-Ráció, 2008, 2800 Ft.*)

Ureczky Eszter

A birs is alma

Borbély Szilárd: *Árnyképrajzoló*

Borbély Szilárd költészetének elkötelezett elismerőjeként különös kíváncsisággal vettem a kezembe az *Árnyképrajzoló* című prózakötetet. Első olvasásra egyáltalán nem azt kaptam a könyvtől, amit vártam. Hát, eléggé „birs”, ha alma is – gondoltam először. De mivel hajlamos vagyok inkább magamról feltételezni azt, hogy valamit félreértettem, mint Borbély Szilárdról azt, hogy kiad a kezéből olyan munkát, amely nincs a végletekig átgondolva és kicsiszolva, többször újraolvastam a szöveget.

Keresni kezdtem azt a feltételezett „furfangot”, ami fölött feltehetően átsiklottam az első olvasás során. Látszólag annyira különbözőek az írások, hogy alig-alig fűzi össze őket valami. A (néhol egyes szám első, néhol egyes szám harmadik személyben) megszólaló kisember, aki „ráadásul még” művész- vagy tudósféle, több novellában megtalálható, de nem mindenben. Ha a szövegek műfajiságát vizsgáljuk, az is elég nagy rapszodikusságot mutat: a címadó, kötetzáró *Árnyképrajzoló* című, illetve *A csótányirtó* című szöveg viszonylag szorosán megtartja a novella műfaji szabályait, de legtöbbször átmenet novella és publicisztikai írás között. Gyakran találkozunk például olyan „közéleti személyiségekre” (Bokros Lajos, Gáspár György) vonatkozó utalásokkal, amelyek a Borbély-líra kedvelői számára nem kifejezetten növelik a szöveg élvezhetőségét. A szövegek hangne-

méről is ugyanez a sokféleség mondható el: a kötet egésze a komolytalan felől halad a komoly felé; *A Göncz az egy strici* című szöveg iróniáját az *Egy InterCityn* és az *Egy büntény mellékszálai* tárgyilagossága váltja fel, majd két elégikusabb, nosztalgikusabb szövegen át az *Árnyképrajzoló* misztikusságához juthatunk el – de a kezdő *Az enyészpont* című szöveg nem nagyon illik a sorba. Azt gondolhatja az olvasó, hogy nem szerencsés ennyire különböző írásokat öszvegyűjteni.

Néhány írásban régies szóalakokra bukkanhatunk, például *Az enyészpont* című szöveg második felében vagy a kötet második, *A birsalmasajt* címűben. Ezzel az olvasó – legalábbis az első olvasás során – nem igazán tud mit kezdeni; hajlamos annak tulajdonítani, hogy a Borbély-hagyományban ez így szokás.

A kötetéről szóló kritikák szerint két kulcsfigurája van a szövegeknek: Kafka és Kosztolányi. Természetesen nem csak azért, mert *A bolgár kalauz* című írásban Kafka meséli el, ahogy *megálmotta* az Esti Kornél-novellát. A szövegek többsége karkai szöveg abból a szempontból, hogy a bürokrácia útvesztőiben reménytelenül bolyongó emberről szól; az *Egy InterCityn* című szöveg már-már túlzottan tűnő (*A pert* idéző) aprólékossággal írja le, hogy „miért érdekel büntetést” a főhős. *A Móriczka és a portás* című szöveg *A törvény kapujában*-t idézi.

A *Feljegyzések az irodalomról* főszereplője is tipikusan karkai hős: nagy nehezen ráveszi magát egy apróságnak tűnő, jóindulatú cselekvés végrehajtására, de a „hivatalos személyek” megszegyenítik, megalázzák. Az *Egy bűntény mellékszálai* című szöveget nehezebb megítélni, hiszen az olvasó hajlamos „nem elsősorban szövegként” viszonyulni hozzá (főleg, ha tudja, hogy a szerző gyakran mondogatja, hogy mindig először van az *élet*, és utána az *irodalom*). De akár így, akár úgy olvassuk, a karkaiság fölfedezhető benne.

Mint ahogy *A csótányirtó* című *Tar Sándor* beszélyben is, bár itt némileg burkoltabban. A karkaiság ugyanis karkai olvasást ösztönöz: allegorikus értelmezési módot. A könyv főszereplői (akár egyes szám első személyű – megszólalással „vállalja az azonosságot”, akár egyes szám harmadik személyű beszédmóddal hártja el magától őket a szerző) gyakran hangsúlyozzák önmaguk alacsonyabbrendűségét. Ez legerőteljesebben a *Feljegyzések az irodalomról* című írásban van jelen, amelyben a beszélő önmagát fölöslegesnek, a többiekén élőködőnek mondja: „Majd rámutat őrá, és harsogva mondja, hogy látják, miatta csökken a GDP, az egy főre eső nemzeti össztermék. És ekkor végig görgetve a nézőközönségen a hangsort, miközben a technikusok visszhangosítják, lesújt rá azzal a megbélyegző, megvetést keltő szóval, hogy *költő*.” Egy csótányirtó tehát „nemzetgazdasági szempontból” hasznosabb ügyet szolgál, mint egy költő. Sőt, *A csótányirtó* című novella utolsó mondata így zárul: „...talán ő lesz a gyilkosom” – tehát egy olyan ember (a csótányirtó) lesz a beszélő gyilkosa, aki a kártékony jószágokat hivatásszerűen gyilkolja.

A kötetben vissza-visszatérő téma (mint Kafkánál és Kosztolányinál is) az emberi kommunikáció, pontosabban annak lehetetlensége. A költő/író Onagy Zoltánnal e kötetéről folytatott beszélgetése során ezt mondta: „A struktúrák, a nyelvi formulák, a szabályok hatják át a személyes történeteket, általában ezektől válik az élet problematikussá.”^{1*} Borbély Szilárd (nem illik ezt elfelejteni róla, e kötet esetében pedig különösen fontos ez nekünk) azon kívül, hogy líránk egyik legjelentősebb alkotója, az irodalomtudomány, a filológia tudományának is elismert kutatója. Erre egyébként a kötet néhány helyen nagyon is közvetlenül hívja fel a figyelmünket, például az *Egy InterCityn* című szövegben: „Alaposabb filo-

lógiai kutatómunka – és az értelmezés itt most nem részletezendő bonyolult műveletei – után rájöttem, hogy a jegy, melyet kezemben tartok, egy félreértés eredménye. A *k* és *h* fonémák, a zöngés-zöngétlen opozíció és a kiejtés során gyakran zavart okozó részleges vagy teljes azonosulás jelensége okozhatta ezt a kellemetlenséget, ugyanis a *tizenhétóra-öt* megtévesztően hasonlít a *tizenkétóra-öt* hangsorra.” Ennél is tudományosabb, már-már narratívaelméleti szakszöveget olvashatunk az *Egy bűntény mellékszálai* 8. és 9. részeiben. A fentebb említett riportban ezt mondja erről a szerző: „És mindenütt valami iszonyatos nyelvi gépezet, borzalmasan hamis és hazug nyelvi struktúra zakatol.” A világ dolgai- ban való eltévedést tehát a nyelv labirintusában való eltévedés okozza. De *A Göncz az egy strici* című szöveg is erről szól: az *Iskola a határont* juttatja eszünkbe a *strici* szó katonai és civil jelentése közötti különbség; egy *strici* nem értheti, hogy miről van szó a címben. A *bolgár kalauz* szövege esetében még egyértelműbb a kommunikáció-központúság, amihez hozzájárul Walter Benjamin emblemikus nevének említése, és eszünkbe juttatja Kosztolányi (akinek pedig a nyelvészi munkáiról nem illik elfelejtkezni) „fordítás-ferdítés” gondolatát is.

Kosztolányi alakját nemcsak *A bolgár kalauz* című írás idézi meg; van a kötetben egy másik novella, melynek szintén Kosztolányi a kulcsfigurája. Ez a szöveg *A birsalmasajt* című. A *birsalmasajt* ugyanis nem olyan dolog, amit hétköznapi gyakorisággal emlegetnek a magyar irodalomban; pontos adatok természetesen nincsenek róla, de aligha lehetne megtalálni ezt a szót fél tucatnál több magyar író szövegeiben. Abban mindenestre csaknem biztosak lehetünk, hogy a leggyakrabban Kosztolányi emlegeti, novelláiban, regényeiben és verseiben egyaránt. A Borbély-szöveg „kosztolányiságát” ezek a sorok is erősítik: „Aztán amikor eljön a szeptember vége, október eleje, a táj szomorú arcot ölt. Utoljára még fel-felparázslék a csipkebogyó rubintja, lánggal lobognak a rőt szőlőlevelek, a hajnali harmatban szomorkásan csillognak a szőlő zafír szemei.” Kosztolányi nyelvészeti munkáiban sokat foglalkozott a régi magyar nyelvvel, fontosnak tartotta a hagyományok megőrzését, és szépirodalmi alkotásaiban is került a modernkedő divatszavak használatát. Ha ezeket szem előtt tartva, tehát „Kosztolányi tükrében” akarjuk értelmezni *A birsalmasajt* című szöve-

* <http://www.ujkonyvpiac.hu/print.asp?id=3347>

get (és alkalmazzuk a kafkai-allegorikus olvasási stratégiát), arra a következtetésre juthatunk, hogy a birsalmasajt, amelynek ismerete a szöveg szerint a magyarság legfőbb ismérve, s amelynek titkait megőrizni a magyar ember legfőbb feladata, nem más, mint a magyar nyelv.

A kötet fülszövege némileg félrevezeti az olvasót. Azt ígéri ugyanis, hogy „Borbély Szilárd új prózakötete tematikusan is kapcsolódik a *Halotti pompa* lírai requiemjéhez. A könyv centrumában a 2000. év karácsonyán történt brutális kettős gyilkosság és a szülők elvesztésének fájdalma áll”. A kötet külső megjelenése is a „folytatásként” való olvasást ösztönzi, és a szerző is azt nyilatkozta a fentebb említett riportban, hogy „Hitem szerint a *Halotti Pompában* is nyelvi struktúrákat bogozgattam”, de az olvasó

valószínűleg csalódnai fog, ha a *továbbírást* várja a kötetből. Ha mégis ilyen elvárással közeledik a kötethez, félő, hogy arra a következtetéshez jut, amit a címadó szövegben olvashatunk: „Az árnyképrajzolóra valójában nem volt szükség.”

Más ez a kötet; ő a birs az almák között. Lehet, hogy nem jobb, mint a „normális” almák, de nem is rosszabb; egyszerűen csak más mércével kell mérni. Valószínűleg nem lesz olyan népszerű, mint egy „közönséges” alma, de ez nem lehet értékítélet. Büszke ingyenc öntudattal mondhatjuk: alma ez, sőt birsalma!

(Borbély Szilárd *Árnyképrajzó, körülírások. Pozsony, Kalligram, 2008, 181 oldal, 2500 Ft*)

Tóth Barna

Az írómesterségről – Lászlóffy Csaba prózakötete kapcsán

Lászlóffy Csaba költő, prózaíró, színművek szerzője, műfordító, a kortárs magyar irodalom egyik legtermékenyebb alkotója. Született írótehetség, pályáját soha nem is törték meg kitérők. Egy tiszta ember, akinek nem kellett és nem kell magyarázkodnia. Születésnapján köszöntjük a kitűnő szerzőt.

Bestseller avagy a bestia nem alszik (2007) című kötetének témáival, témáiban, amint azt megszoktuk tőle, le-fel sétál a történelem, a művelődéstörténet századaiban, megfigyel, elemez, újragondol. Novellák, elbeszélések – így tudja az olvasó az irodalomtörténet évezredeiben. Az író azonban itt „Novellák, elképzelések” meghatározással költi, formázza újra világát. Mi készül itt?

Szövege nem egyszerűen téma és feldolgozás, úgymint lejegyzés, lekottázás, megtörténte el- vagy újrameselésének az eredménye. Ez itt nem a megszokott világ – alkotó–műalkotás–befogadó lineáris megismerésmódel. Itt az alkotó önmagára figyel, arra a folyamatra – „történet” –, ahogy a megélt vagy felidézett események leképeződnek a pszichikumban. A téma, pontosabban bármely téma kiindulóponttá, sőt ürüggyé, eszközé válik így a pszichikum, az alkotó magatartás leírásához. Egypólusú rendszer, semmi sem bonyolul-

tabb. Borges dolgozott hasonló módszerrel, mikor nemlétező szövegeket idézett, majd a novella – kétoldalas regény – az idézett szöveg értelmezése lett. A nemlétező szöveg így magának a megértésfolyamatnak a leírásában születik meg. A megfigyelő önmegfigyelése a módszere Lászlóffy Csabának is.

Felvillanó képek sora tehát a pszichikum legmélyén – itt és így kezdődik a történet. De tulajdonképpen nem itt kezdődik, nyilván, hanem a külvilágban – tükörkép, tükörcserepek, mozaikkockák. Távolság a kép egészétől. A párbeszéd is... Nem gondolatjelek között – kimondatlan a beszélő jelenléte –, hanem: idézőjelek között. Az eredmény egy erőteljes elidegenítő effektus, távolságot idéz, a narrátor valamely távon túlról idézi meg a helyzetet, emberalakot, replikát.

Ezzel kezdődik a műfajok ötvözése is. Mert mi is lesz a műfaja annak a szövegnek, amelyik így formázza a gondolatot: „Kísérletező fajtának érzem magam, művészi útkereséseim könnyen indultak, formai kísérletezéssel. Sok kísérletezés után a műfaji határokat kezdtem lerombolni. Ezek a »lebontások« először csak szakmai kockázattal jártak. Aztán rájöttem, hogy az időben (pontosabban a különböző időszakokban) bennem is minden megismétlődik, persze,

nem ugyanúgy, más szinten. Így eljuttam az egyidejűség határáig: valamilyen formában egyazon időben éltem át a megtörtént dolgokat. Úgy érzem, ez már nem formai játék." (*Vissza a Forrásokhoz*, Polis, Kolozsvár, 2001.). Vagyis a töredék architektúrájáról kellene itt hosszabban elmélkedni. Ez itt nem a valamely témáról papírra tett történet („vízszintes”), hanem az arra reflektáló intellektus önmegfigyelése. Független próza. Nem lineáris, kezdettől a befejezésig, már nem is lehet az, hanem töredezett – a nagy történet lebomlik kis történetekre, írta Lyotard.

Szóval a posztmodern próza sajátosságait követjük. Nem szeretem a posztmodern – mondja Lászlóffy Csaba, és tagad bármiféle odatartozást. Szóval posztmodern író-e Lászlóffy Csaba? Abból kell kiindulnunk, hogy a posztmodern megragadásában csak nyitott fogalomrendszereink vannak. Még túl közel van. Az viszont már világos, hogy egyik, a szűkebb értelmezésben a 20. század utolsó évtizedeinek a világjelensége, és mint ilyennek óceányi szakirodalma van. Az eredetiség hiánya, a képzelet behatárolódása – kész világvége! –, hasonmások, szimulákrumok processziója, írta Baudrillard, „die verlorene Mitte”, az elveszett közép, középpont – írta Habermas. Másik, tágabb értelmezésben a modern ötszáz éves íve most adja át a helyét – ezt száz év múlva fogják majd megírni. A szűkebb értelemben vett posztmodern jegyeit nem találjuk Lászlóffy Csaba kötetének sorában, ő eredeti szerző, és ha visszanyúl a kultúra és civilizáció történetének valamely korszakához, kiemelkedő eredményéhez, azt is az önkifejezéshez használja. Ő teremti a valóságot, annak emberi komplexitásában. Szövege szöveg a szöveg születéséről, metaszöveg. Mondata úgy irodalom, hogy a lírikus prózája, költői lebegtetett, ugyanakkor filozófia, etika és ismeretelmélet. Mindez a gondolatok egyetlen nagy áramlásában, amelyet műveltségélmények rögzítenek.

Társadalomkritika, magyarsággkritika születik így, erkölcsi portré a társas együttlétezésre képtelen emberről. De hát ezt kivétel nélkül minden korban, a világon mindenhol el lehetett és lehet mondani, ez nem kunszt, mondhatnánk. Lászlóffy Csaba ennél többet nyújt, „novellák, elképzeltések” – mondja, „elképzeltések” –, újköltői szűkebb és tágabb világunkat. A ma-

gyar prózatörténetben századok óta egy háromszintes modell működik: a kezdet az aktuális állapotok leírása, következik az alternatívák keresése és felmutatása, végül az alternatíva megélésének a lehetősége vagy lehetetlensége. Lászlóffy Csaba – Varga Domokossal – újrírta a magyarság történelmét (Lászlóffy Csaba, Varga Domokos: *A magyarság rövid története I–IV*, Tinivár, Kolozsvár, 1998–1999.), a *Bestseller avagy a bestia nem alszik*ban újrírja a nagyon tömény, nagyon agresszív 20. század történelmét – a történelem mélypontjának tartott világégés nélkül. „Az elmaradt második világháború”-ban írja: „A világ gondjait felvállaló embernek nyilván abban is meg kell találnia a kiutat.” És mindez itt már nemcsak az első emelet. Hanem terv az emberi létezés teljességéhez.

Lászlóffy a költőmesterségnek is kintűnő ismerője, egyazon könnyedséggel ír szabadverset, szonettet, ötvöz abszurdát és középkori ráolvasást, vagy beszél verebes alkaioszi strófában, hexameterben.

Dramáiban „A forrongó történetek kavalkádjában – a história sokarcúságában – a bűnözők és áldozatok egyáltalán nem sematikus megítélhetőségük szerint, hanem ösztönéletük belső köreiből, kedély- és idegállapotuk mélyrétegeiben mutatkoznak meg, a mikroszkopikus közelképek a mentalitás titkos rugóit, a habitus moccanásnyi árnyalatait is felderítik, miközben az így kiélelt portrémetszetek egész életutakat, miliót, korszellemet képesek megélelni” – írja Bertha Zoltán, az életmű alapos ismerője az életműsorozat drámaköteteinek utószavában. „Mintha egyfajta monumentális, enciklopédikus képes világtörténet fantáziadús lapjai vetülnének elénk.” (*Összegyűjtött drámák 2*, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.) Ágh István szerint ennek az írói programnak a lényege „az emberi létezésnek a kultúra történelmében való végiggondolása”, és „nyelvi ereje a történet és az állapot, az érzelem és az értelem egyensúlyában valami nyelven túli, delejes együtthatásban nyilvánul meg”.

(Lászlóffy Csaba: *Bestseller avagy a bestia nem alszik. Novellák, elképzeltések. Bp., C.E.T. Belvárosi Könyvkiadó, 2007*)

Józsa István

* A kötetről lapunk 2006/9. számában közöltünk kritikát Várad Nagy Péter tollából – a szerk.

A bölcsességszerető Dante

Szabó Tibor: *Dante életbölcselete*

Dante is ember volt. Elég közhelyes nyitómondatnak; legyen inkább: *Ember és költő... vajh milyen a viszony e kettő között?* Joggal indulhatok el egyszerre mindkét szálon, hiszen együvé vezetnek. *Dante életbölcselete* címmel Szabó Tibor új könyvét ajánlom.

A szerző egyetemi tanár, a Debreceni és a Szegedi Egyetem professzora. Tudományos érdeklődése roppant sokrétű, a magyar, a francia és az olasz filozófiatörténeten túl – a teljesség igénye nélkül – a társadalomtudományra, a kultúrtörténetre és a politikatudományra is kiterjed. Ha valaki figyelemmel kíséri a hazai dantisztikát, annak a név biztosan nem ismeretlen, hiszen – ahogyan arra a kötet 2008. novemberi, az Írószövetség budapesti székházában tartott hivatalos bemutatóján Madarász Imre felhívta a figyelmet, Szabó Tibor az ezredforduló környékére datálható magyar dantisztikai reneszánsz egyik főszereplőjének nevezhető. Ennek a kijelentésnek az ad hitelt és egyben nyomatékot, hogy a téma kiváló ismerőjéhez köthető, illetve az, hogy a rövidebb írásokat nem is tekintve, a *Dante életbölcselete* Szabó Tibor harmadik önálló könyve a témában. Korábban megjelent kötetei a *Megkezdett öröklét; Dante a XX. századi Magyarországon* (2003) és *A sokszólamú Dante* (2006). Az első Dante jelenlétének feltérképezését célozza meg a 20. századi Magyarországon, azt, hogy a hazai szakirodalom hogyan látta Dantét, s ezáltal milyen képét közvetítette itthon. A 2006-os kötet pedig – ahogyan a címe is sugallja – ezt a képet igyekezett tovább dúsítani.

Láthatjuk tehát, a szerző jól ismert vizeken evez, amikor ismét a Dante-téma körbe vezeti az olvasót. *Vezeti, kalauzolja...* A rokonítási kézenfekvő: ahogyan misztikus túlvilági utazásán Vergilius vezette Dantét, akképpen vezeti Szabó Tibor az olvasót. Támogatja. Ezen a *támogatáson* azt értem, amit egyben a könyv egyik legnagyobb pozitívumának is tartok, hogy könnyen érthető, nyelvezete kifejezetten olvasóbarát. A könyv szövegének képét kellemesre színezi az értőn idézett Dante-sorok, figyelemzetvén, Dante elsősorban költő volt. Igen ám, de a szerző itt az *elsősorbanra* helyezi a hangsúlyt, és – nagy körültekintéssel – nem csupán szépirodalmi, hanem egyéb írásai alapján is tesz kísérletet a dantei életbölcselet körvonalazására. (Nagyon

hasznos ez, hiszen gyakran még az átlagnál műveltebb emberben élő Dante-kép is az *Isteni Színjáték* megalkotójáéra korlátozódik.) Ennek megfelelően egymást követve kerülnek górcső alá Dante különféle írásai – a főmű, az *Isteni Színjáték* mellett többek közt *Az új élet*, a *Vendégségben*, az *Egyeduralom*, a *Nép nyelvén való ékesszólásról*, illetve a költő levelei –, s ennek következtében tovább erősödik az említett vergiliusi párhuzam, és az olvasónak tényleg olyan érzése támad, hogy a szerző *végigvezeti* őt a dantei életművön. Bár az írás monografikus jellegű, mégsem kifejezetten monográfiáról van szó, s ez már az előszóban világossá válik, ahol a szerző fölfedi könyvének célkitűzéseit, hogy az „életbölcselet” kifejezést nem a „filozófia” értelmében használja, hanem az „életfilozófia” szinonimájaként. Ez pedig „nem más, mint alkalmazott etika, azoknak az életelveknek az együttese, amelyek alapján valaki gondolkodik és él a mindennapi életben.” (9.) Dantét magát látjuk a lehető legemberibb tulajdonságai által megelevenedni. Azt, hogy a költő, aki pályája korai szakaszán úgy vall, hogy „... minden gondomnak csak Ámor a tárgya” (*La Vita Nuova*), hogyan teljesíti ki életútját, hogy később azt mondhatta magáról, „Az egyenességet énekeltem meg...” (*De vulgari eloquentia*). A szerző tehát megpróbálja *kiemelni* az írások alapján, azok mögül a tollat fogó *embert*, és az olvasó elé tárni. Megmutatni, hogy milyen is volt „az egyébként rejtőzködő firenzei költőnek a jelleme, erkölcsi karaktere”. (9.) Ha az olvasó kevésbé jártas a filozófiában, axiomatikusan tömören fordíthatja le saját maga számára eme szándékot a következőképpen: Dante mint ember.

Mivel a szerző végig következetesen tartja magát a bevezetőben megfogalmazott intencióhoz, az olvasóban folyamatosan körvonalazódik egy kérdés. Vajon szélesebb-e az árok, melyet az idő, a hétszáz esztendő vet Dante és a 21. századi olvasó közé, mint amilyen hosszú a híd, amely összekötheti őket? Az egyes olvasók válasza itt merőben más lehet, hisz valamelyest rá vagyunk kényszerítve – vagy inkább arra vagyunk utalva –, hogy szubjektív véleményt alkossunk, ha tetszik – de csak óvatosan e szóval –, megítéljük Dantét – Dantét mint embert. A könyv szerzője a lehetőségekhez képest igyekszik mankókat nyújtani, és

következetesen csak azokra a művekre támaszkodik, melyeknek szerzősége minden kétséget kizáróan, bizonyítottan Dantéhoz köthető. (Részéről ez nem egyszerű feladat, hiszen azokban az írásokban, amelyekben – ha csak a legkisebb mértékben is – jelen van a népszerűsítő szándék, mára gyakori buktatóvá vált a kétes hitelű források felhasználása is, minthogy a szenzációhajhászás fölérendelődik a kritikai szempontoknak.) Ne tévesszen meg tehát senkit az olvasóbarát nyelvezet, a *Dante életbölcsélete* ezzel együtt is megmarad a tudományos igényesség keretei között. A sok tényező közül, amelyek indokolják, hogy az olvasó a legnagyobb nyugalommal bízva rá magát *vezetőjére* – immár allegóriává tágítva a rokonítást –, megemlítendő, hogy Szabó Tibor nemcsak a különböző fordításokból ismeri Dante írásait, hanem eredeti nyelvükön is.

A könyv tehát elsősorban filozófiai beállítottságú, de jellege attól válik különlegessé, hogy miközben fölsejlik az olvasó előtt Dante, és ahogyan egyre kivehetőbbé válnak életfilozófiájának kontúrjai, az olvasó maga sem veszi észre, akarva-akaratlanul átformálja magában a költőről alkotott képét. Egy személyiség elevenedik meg a lapokon.

Mivel pedig a szerző keletkezésük időrendjében teszi vizsgálatát tárgyául Dante írásait, a könyv mintegy a fejlődésregény tudományos alteregójának nevezhető. Fokozatosan cizellálódik a felidézett Dante-arc, és az *ámori gondokon* túl megjelennek olyan kategóriák, amelyek a későbbi évszázadok teoretikájában válnak majd központi témává. Ezek közül a leginkább figyelemre méltó a *méltóság*, a *közjó*, a *zsarnokság* vagy a mind gyakrabban emlegetett *polgár* kategóriája. A könyv hasznos segédanyagként szolgálhat a teljesség igénye nélkül említett morálfilozófiai és politikai filozófiai kategóriák történeti vizsgálatában is.

Ráadásul a dantei írásokkal együtt *haladva*, a költőről alkotott képünk meglehetősen eleven lesz és színes. Mire a könyv végére érünk, átformálódik Dante-képünk, ám ennek megítélése már mindenkinek a saját feladata, mint ahogy ezzel együtt az is az olvasóra vár, hogy a fenti kérdést megválaszolja. *Vajon szélesebb-e az árok, melyet az idő, a hétszáz esztendő vet Dante és a 21. századi olvasó közé, mint amilyen hosszú a híd, amely összekötheti őket, az emberi mi volt?* Ezen a ponton utalok arra, amit a fejlődésregény párhuzamával is igyekeztem érzékeltetni, a *Dante életbölcséletének* határozott pedagógiai vetülete van. Ez az életfilozófiai fejlődés pedig tisztán körvonalazott

pályán halad, nem reked meg *az emberélet útjának felén*.

Nagy irodalmi dilemma, vajon hogyan következtessünk szépirodalmi igénnyel írt művekről a szerző gondolkodására. Ebben a tekintetben újabb hasznos *mankó* Szabó Tibor idézéstechnikája, hiszen a szépirodalmi idézeteket folyamatosan más természetű dantei írások szöveghelyeivel támogatja meg. Másfelől könnyű belátni, hogy bárki is legyen egy könyv szerzője, nem vezet minőségi romláshoz, ha a világirodalom egyik legnagyobbját idézi írásában. A könyvet jó olvasni, de folyamatában figyelni olykor azok számára lehet nehéz, akiket a szépirodalmi idézetek könnyen eltérítenek a tudományos megfigyelés szándékától.

A könyv szerkezetileg két nagy egységre tagolódik. Ha az első egységről írottak még nem keltették volna fel az érdeklődést a *Dante életbölcsélete* iránt, a lényegesen rövidebb második rész jellemzői bizonyosan sokakat rábírnak majd arra, hogy kezükbe vegyék Szabó Tibor új könyvét. Ez a második szakasz ugyanis pontosan fókuszált látletét adja a hazai dantisztika jelenlegi állásának, és teszi ezt mintegy 50–60 oldalon. E rész alapján hasznos információkhoz juthat az olvasó abban a tekintetben, hol is tart ma Magyarországon a dantisztika, és könnyen tájékozódhat, hol is folytassa ismeretszerzését, hiszen többek között négy, a témában meghatározó jelentőségű könyvet is bemutat a szerző. Az egyik ilyen kötet kapcsán fogalmazza meg Szabó Tibor azt, ami a sajátjára is igaz, hogy *szenvedéllyel* írták. A „költők legmagasabbjáról” valóban nem egyszerű érzelemmentesen írni, azonban ez a sokszor szenvedélyes hangnem sem sérti a tudományos kereteket. Ami gyakran áttűnik a szövegen, pusztán annyi, hogy a szerző magához is nagyon közel állónak tartja Dantét. Ebből a szemszögből pedig mintegy a tisztelet kimutatásának gesztusaként is értékelhetjük, hogy a könyvet záró összegzést a szerző olasz nyelven írta.

A *Dante életbölcsélete* a dantisztikában érdekelteknek kötelezően, míg az emberköltő reláció után kíváncsiskodók népes táborának melegen ajánlott.

„...lelkem szenvedélye:
látni világot, emberek hibáját,
s erényüket, s okólni, mennyiféle.”
(*Pokol*, XXVI. 97–99.)

(*Szabó Tibor: Dante életbölcsélete. Bp., Hungarovox, 2008, 206 oldal, 1900 Ft*)

Kozma Tamás

W. G. Sebald Austerlitz és Kivándoroltak című regényeiről

A *Kivándoroltak* csakúgy, mint az *Austerlitz* élettörténeteket beszél el, illetve az élettörténet-elbeszélés lehetőségeit teszi kérdésessé a zsidóüldözés következtében kivándorolt vagy gyermekként – a családtól elszakítás árán – a deportálástól megmenett felnőtt szereplők szövegeiben. Mindkét szöveg a verbálisan és ikonikusan kódolt emlékezeti működés terében beszél el élettörténeteket. A narráció fényképek, rajzok – egy gyermekbiblia illusztrációja, iskolai térképvázlatok – médiumaira támaszkodik. A képek írott szövegbe integrálása részben a dokumentáló szándék illúzióját kelti, részben pedig – a saját tapasztalatot helyettesítve vagy a traumatikus élmények által az élettörténeten keletkezett szakadást áthidalva – előhívja azokat a történeteket, melyek nem beszélődhettek el. Az *Austerlitz* fényképeinek többsége nem a múltból előkerült, megtalált kép, hanem a címszereplő emlékező elbeszélését kísérő felvétel. Austerlitz készíti őket, például a terezíni ANTIKOS BAZARról, az utcákról, pályaudvarról, miután rátalál gyermekkori „dadájára”. Vera beszél neki a szülőkről, megteremtve így maga és Austerlitz számára is azt a szituációt, melyben az emlékezés révén az addig kimondhatatlan történetek múlttá és élettörténetük részévé válnak. A *Kivándoroltak* négy hosszabb elbeszélése négy élettörténetet mesél el: az Angliába kivándorolt dr. Henry Selwyn népiskolai tanító, Paul Bereyter világutazó inas, Ambrose Adelwarth és egy Manchesterben élő festő, Max Ferber történetét. Az elbeszélésbe beépülő fényképek közül itt több is az elbeszélő szereplőket vagy helyeket, Paul Bereyter és Ambrose Adelwarth történetében pedig egy naplót s néhány bejegyzését megörökítő kép. Az elbeszélő úgy emlékezik a fotók által a bennük reprezentált személyre vagy helyre, hogy az emlékezet a nyelvi megelőzöttség tapasztalatára ráutalva épp e képek médiumában jut szóhoz.

A portrék, csoportképek, naplók többnyire még élő hozzátartozók, ismerősök gyűjteményeiből kerülnek elő. A feljegyzéseket az elbeszélő szereplők maguk írták, rendezték össze. Bereyter albuma „egész életének a fotografikus dokumentációját és a fényképekhez fűzött, saját kezű jegyzeteit tartalmazta”. Ambrose noteszában „a sorok úgyszólván maguktól tárulkoztak

fel”. Az írások egyik esetben sem reflektálnak feljegyzőik életének töréstartapaszatalataira, ezek csak az olvasás utólagosságának perspektívájából szorulnak értelmezésre, mintegy láthatóvá téve a megszakítottság traumáját. A népiskolai tanító füzeteiben olyan írók élettörténeteinek mozzanatai vannak feljegyezve, akik öngyilkosságot kíséreltek meg vagy követtek el. Bereyter mások történeteinek keresztül próbálta saját élettörténetét megalkotni, vagyis bevonni az eseményeket az elbeszélhetőség narratív terébe. Bereyter, aki maga is öngyilkos lett, saját fotók és mások történeteivel alkot meg egy olyan önértelmezést, mely a saját élet felszámolása felé tart. Egyedül az élet maga választotta lezárásával állíthatja meg a múlt által birtokolt jelent. Bereyter csak úgy tudja magát elhelyezni a róla szóló élettörténet linearitásában, hogy kívül helyezi magát azon az időtapasztalaton, melyben nem tudta megalkotni a múltat. Ambrose naplóbejegyzései többnyire dátumozás nélkül, jelen időben íródnak, eltüntetve így az időbeli elválasztottság tapasztalatát, az egyes napok történéseinek elkülönültségét. Ambrose elveszíti az önértés térbeli-időbeli támpontjait: „El se hiszem, hogy én ugyanaz az ember vagyok, és ezúttal Görögországban.” Az utazás (ti. ő a fiatal szerencsejátékos, Cosmo Salomon állandó kísérője) felszámolja a célirányos életút lehetőségeit. Perspektívájában megszűnik szereplő és történet azonossága, ugyanis az állandóan úton lévő inas elveszíti az életesemények történetté formálásának feltételét, a cselekményszövés képességét. Kérdéssé válik a narratív önazonosság felépítése, mivel az állandóság tapasztalata nélkül felszámolódik a személyiség ricoeuri értelemben vett *ugyanazonosságának* és *őmagaságának* dialektikája. Cosmo halála után Ambrose úgy dönt, szanatóriumba vonul, hogy életének hátralevő éveit ott töltsse el, s önként elektrosokk-kezeléseknek veti alá magát, hogy elveszítse emlékeit. A felejtés által ki akarja írni magát az életösszefüggést teremtő emlékezésből. Története unokaöccsének (szabad függő beszédként előadott) olvasatában megőrzi a jelenidejűséget, amivel a múltteremtéshez szükséges távolság kialakításának lehetetlenségét is színre viszi: éppenséggel a traumatikus Ambrose életében. Ugyanakkor azzal, hogy a jegyzete-

ket, amelyekben az elbeszélő mint olvasó a pillanatképeket a trauma történetének (re)konstruálásaképp helyezi egymás mellé, harmadik személyben indítja, Ambrose feljegyzéseit mégis narratív struktúrába szervezi: az elbeszélés mechanizmusai a jelenetek halmozásában és az elfedett idézettségben oldják fel a megélés pillanatában létre nem jött okozatiságot. Az unokaöcs dr. Abramsky, a nagybácsit kezelő orvos asszisztensének interpretációjában kap képet Ambrose utolsó éveiről. Az egykori orvossegéd ugyanakkor épp e páciens kezelésének tapasztalatai miatt szünteti meg később a szanatóriumot, felismerve az (elektro)sokk okozta felejtés személyiségmegsemmisítő hatását. Az asszisztens saját élettörténetének fordulatát (az orvosi hivatás feladását) az Ambrose-ra való emlékezés váltja ki. Dr. Abramsky átengedi a kezeléseket helyét, a szanatórium épületét a természetes pusztulásnak, felejtésre ítélve mindazt, ami a személyes azonosságvesztés helyeként lehetetlenné tette a szubjektum visszahelyezését az életesemények kauzalitásába. Az orvos Ambrose életét is értelmezi saját élettörténetének médiumában, saját önazonosságának létesítése által: a sikertelen terápia után ő így állítja helyre trauma és élettörténet linearitását (amit Ambrose nem akart vagy nem tudott, kezelőorvosa pedig képtelen volt elérni).

Az *Austerlitz* elbeszélője egyes szám első személyben mondja el Jacques Austerlitz történetét. Az elbeszélés lehetőségeit a narrátor és Austerlitz alkalmi, gyakran véletlenszerű találkozásai teremtik meg. E találkozásokra egymást véletlenül követő utazások alkalmával kerül sor, vagy a narrátor „meghívásoknak” tesz eleget, mikor felkeresi az Austerlitz üdvözlőlapjain üdvözlés helyett álló címet. A pályaudvarokon, restikben, kávézóknál folytatott beszélgetések mindig úgy folytatódnak, mintha nem választaná el őket a köztük eltelt idő. Az első személyű elbeszélői szövegekbe integrálódik Austerlitz szintén első személyű hangja, így a szövegek közötti váltásokat alig lehet észrevenni. A határátlépés alakzatai, az elbeszélő „mondta Austerlitz” frazeológiai motívumként ismétlődő (a Sebald-szöveg sajátos retorikáját alkotó) közbevetései a beszélgetéseket emlékezőként viszik színre, míg utánuk az idézettség jelölése nélkül folytatódik a narráció. A szövegek ilyen egymásba csúsztatása megy végbe akkor is, mikor Austerlitz meséli a másoktól halott történeteket. A megőrződő első személyűség révén az elbeszélői pozíció oszcillál a tanúé

és a történeteket átélő-túlélő szereplő között, ezzel lehetetlenné válik az elsődleges elbeszélő előtérbe kerülése, s nem jelennek meg kommentárok sem. Az első személyű beszéd leválik a beszélő szubjektumról, és a történetmondás személytelen terét nyitja meg: a beszédmód az emlékezés médiumává válik. Az elbeszélő személye nehezen azonosítható, pusztán a szólamjelölő harmadik személyű elbeszélői reflexió, a *mondta Austerlitz*, illetve a *mondta / mesélte* formulához hozzáértett másik név zökken ki a narrációt és az olvasást az egy szólamúság illúziójából.

Austerlitz élete akkor válik történetté, mikor a vele történt események elbeszélésre szorulnak. A történetté formálás szükségességét az a pillanat indítja el, mikor az internátusban nevelkedő fiú hírt kap nevelőapja, Dafydd Elias lelkipásztor gyógyíthatatlan betegségéről, ami azt jelenti, hogy örökbefogadása lehetetlenné válásával ezentúl születési nevét kell viselnie, melyről addig tudomása sem volt. A nevelőszülők halála után Austerlitz elkezd kutatni származását, nevének eredetét, megpróbálja megtalálni ötéves kora előtti életének helyszíneit. Az élettörténet megalkotásának feltétele az emlékezés, mely utazások, fényképezés és az ismeretlen utazóval, a narrátorral folytatható beszélgetések során bontakozik ki. A vasútállomások az emlékezésnek azok a helyei, melyek megadják az életút elbeszélhetőségének térbeli-időbeli koordinátáit: az átmenet, az úton levés helyei, melyek az identitásvesztés kulisszáiból az élettörténet elbeszélhetőségének támpontjaivá lesznek. Az internálástól megmentett, de családjából kiszakadó gyermek traumatikus élményeinek vakfoltjai olyan helyekké változnak, ahol a beszélgetések révén színre vihető és egyáltalán reflektálható az egykori törésvonal. A regény első személyű szólamainak egymásba mosódása teremti meg azt a narratív szerkezetet, melyben létrejön a történetmondáshoz szükséges nyelv. Austerlitz az utazások s a folytonos fényképezés révén imaginárius és valós egymásba fordíthatóságát akarja megtapasztalni, megpróbálja tapasztalattal helyettesíteni az elképzelt vagy elmesélt történeteket. A második világháborús zsidóüldözések, internálások és saját családja emlékeztetést azonban nagyon nehéz megalkotni. Kutatásai archívumok, könyvtárak, fényképek, egy gettó-múzeum és egy tanú emlékeztetőre vannak utalva. Austerlitz szembesül a felejtés intézményesítésével: dokumentumértékű elkobzott tárgyakat betonoztak be a felépült

új könyvtár alapzatába, ahol apja után kutat; a theresienstadti gettóról olyan filmfelvétel töredékét találja meg a Berliner Bundesarchivumon keresztül, melyet az SS 1944-ben egy vöröskeresztes bizottság látogatása alkalmával készített, a látogatás idejére a humanitás kulisszái mögé rejtett gettóról. Austerlitz lassított felvételt készített a rövid, 14 percre összevágott film-töredékről, hogy láthatóvá váljanak rajta olyan mozzanatok, arcok, melyek a filmnézés és a felvett jelenetek idejének együtt haladásában láthatatlanok, így hozzáférhetetlenek voltak az értelmezés, a megértés, a nyelvi reflexió számára. A lassított felvétel a rögzített képsort pillanatfelvételek sorozatává merevíti ki, és az aláfestő zene ritmusát is megváltoztatja: a polkából, kánkánból és egyéb pergő ritmusú dallamból gyászinduló lesz. A lassítás leválasztja a képekről az álhumanitás narratíváját, és a film a holokauszty egyéni és kulturális traumájának tanúságtevő textusává válik. Austerlitz csak ekkor vezeti végig tekintetét az arcokon, ekkor lát meg embereket, akiket korábban nem vett észre. Az utazó elbeszélő előtt zajló emlékezésében megnevezi a képen látottakat. A megnevezés azonban nem reflektív, csupán felsorolásszerű, mintha kikapcsolná a nyelv metaforikus-szimbolikus működését, s a verbális és ikonikus jel között referenciális kapcsolatot próbálna létesíteni: „Az előadás alatt a felvevőgép egyes embereket mutat közlőről, többek között egy idős urat, akinek rövidre nyírt, ősz hajú feje a kép jobb felét tölti ki, miközben a bal felén, kissé hátrébb és inkább a kép felső szélé felé, egy fiatalabb nő arca tűnik fel, szinte el sem üt a fekete árnyéktól, amely körülveszi, ami miatt először nem is vettem észre.” A lassítás megváltoztatja a filmnéző időtapasztalatát is: az egymásutániség állóképek térbeli egymasmellettségeként fogható fel, az idő múlását a filmkockák bal felső sarkában megjelenő digitális időkijelzés jelzi. Austerlitz képleírása egyrészt lehetővé teszi, hogy saját hiányzó emlékeit pótolja. A narráció nyelve egyben rámutat, hogy a verbalizációban, a nyelvi reprezentációban nemcsak az emlék jöhet létre, hanem az emlékezést blokkoló üres helyek is felismerhetőkké válnak. Az élettörténet traumatikus törése pedig éppen azáltal válik láthatóvá, hogy a nyelvi működés létesítő ereje és a nyelv működésképtelenségét ikonikus reprezentációval helyettesítő rögzítési mechanizmusok felváltják egymást. Austerlitz keresi a filmen anyja, Agáta képét, de a vélt arcban Véra, aki az

emlékezés mediátoraként építi fel a túlélő férfi emlékezetét, nem ismeri fel őt, helyette egy régi újságvivágáson rámutat egy színésznő felirat nélküli képére. Austerlitz nem nevezi anyjának Agátát, hiszen mivel nincsenek róla emlékei, nem tudja őt anyjaként felismerni. A megnevező nyelv működésének elégtelensége mutatkozik meg Véra rámutató (deiktikus) gesztusában is, jelezve, hogy a verbális jelrendszer nem alkalmas Agáta arcának megformálására. Austerlitz a nyelvvesztéssel együtt elveszíti emlékeit is, Véra elbeszélésében pedig az anya élettörténete a traumatapasztalatot adja át, mely az anya-gyermek viszony helyett Véra és Agáta, illetve Véra és Austerlitz viszonyát építi fel; viszont Austerlitz és Agáta összekapcsolása a közös élmények elbeszélhetőségének defektusa miatt elmondhatatlan marad. Az újságbeli fotóra való rámutatás nem törli és nem kódozza át az ikonikus jelet. Véra elbeszélései (s azok nyomán Austerlitz sétái, utazásai) kiváltják a töréstapasztalat reflexióit, de a trauma beszédképtelenséget kiváltó mechanizmusai megőrződnek az anya alakjában.

Az *Austerlitz* és a *Kivándoroltak* története emlékezés és felejtés köztes terében helyezik el az önazonosság felépítésének – az utólagosság horizontjában megnyíló – lehetőségeit. A traumatikus események családtörténetek kontextusában válnak át-sajátíthatókká, illetve épp a szubjektum családba integrálhatóságának kérdéssége révén teremtik meg az elbeszélhetőség szükségességét és lehetőségét. A traumatapasztalat közvetítője a holokauszty, illetve a kivándoroltak sehová és senkihez nem tartozásának tapasztalata. Az ikonikus emlékezet gátolja a nyelv működését, amely a múltat, a személyes élettörténetet, az emlékeket teremti, ugyanakkor lehetővé is teszi, hiszen mindkét szöveg szereplőinek élettörténete azáltal beszélődhetnek el, hogy átstrukturálódnak, verbalizálódnak a képekre utalt emlékezet verbális narrációt blokkoló, illetve helyettesítő mechanizmusai. Az élettörténetek felidéződése nem folyamatos narrációban zajlik, túlélők, ismerősök, családtagok visszaemlékezései megszakítják, de egyúttal közvetítik is őket. Egy-egy személyiség narratív önazonossága a másikkal folytatott párbeszédben, a felidéző első személyiségének médiumában jön létre. A múlt-hoz való viszony kialakítása a múlt megteremtését feltételezi mind Austerlitz, mind Paul Breyter vagy Max Ferber számára. Ferber képekhez való viszonya e tekintetben be-

szédes: festőként úgy alkot, hogy művei palimpszesztusként, minden korábban lekapart festékréteg foltjainak összességéből alkotnak képet. Törlés és rögzítés az emlékezés képalkotó szükségszerűségét és a feltárni kívánt tapasztalatok reprezentálhatatlanságát játsza egymásba. A másikon keresztül megvalósuló önértés Ferber számára is egy kívülálló, egy manchesteri (volt) diák kérdezőhorizontján indul el.

Sebald szövegeiben a szereplők önértése nyelvi eseményként történik meg. Az élettörténetek fényképekre, rajzokra, archív filmfelvételekre utalt megalkotása esemény és szavak, jelölt és jelölő viszonyát a nyelvi megelőzőtség tapasztalatához, illetve az utólagos verbális reflexiók kontextusába sorolja. Egy fotó, illetve emlékkép magának e nyelvtapasztalatnak az emblematikus jelölőjévé is válik: Austerlitz

felnőttkori fényképén – az ismeretlen utazó-elbeszélő tekintetében – a hátizsák révén Wittgenstein fényképéhez hasonlít; Ferner élettörténetének elbeszélését pedig azzal indítja, hogy Manchesterbe érkezésekor abban a házban lakott, ahol egykor a mérnökhallgató Wittgenstein is élt. A szereplők elbeszéli azonosságát létrehozó verbális narráció az emlékezés jelenében térbeli-időbeli koordináták közé rendezi a trauma nyelvi töréstapasztalatán túlról származó történéseket, így válik lehetővé az élettörténetek elbeszélése. Sebald két, magyarul is olvasható szövege a műfajiságot is kérdésessé teszi képi és verbális narráció kapcsolatával: mindkét művet lehet regényként olvasni, bár a *Kivándoroltak* címének magyar fordításából hiányzik az alcím (Négy hosszú elbeszélés), mely műfajértelmező is lehet.

W. G. Sebald író, irodalomtörténész, esszéista 1944-ben született a bajorországi Wertachban. 1966-ban Angliába emigrált. Norwichben a német irodalomtörténet habilitált professzora lett. Íróként negyvenes éveiben lépett a nyilvánosság elé: 1988-ban jelent meg *Nach der Natur. Ein Elementargedicht* (Természet után. Elemi költemény) című írása, első prózaí műve, a *Schwindel. Gefühle* (Szédülés. Érzések) pedig 1990-ben. Műveinek borítóján a szerzői névben W. G. monogramok szerepelnek. A névhasználat Sebald önértelmező gesztusa, ugyanis születési neveit (Winfried Georg) nem szívesen használta, mivel *náci-neveknek* tartotta. A név a szerzői autoritás megteremtésének egyik mozzanataként olyan íróként lépteti be az irodalom történetébe Sebaldot, mint aki mind az individuális, mind a kollektív identitás felépítését, megőrzését a kommunikatív és az intézményesített kulturális emlékezet mechanizmusaival összefüggésben értelmezi. Sebald nem váltalta azokat a neveket, melyeket a Wehrmachtban szolgálatot teljesítő apjától kapott. Apa-fiú viszonya hasonlóan probmatikusan jelenik meg *Schwindel. Gefühle* című művében. A Sebald-recepció gyakran ad autobiografikus olvasatot az író szövegeinek. Sebaldot az 1990-es évektől kezdve több díjjal is elismerték: 1991-ben kapta meg az elsőt (Fedor-Malchow-Lyrikpreis), és életében 2000-ig folyamatosan többet is (Berliner Literaturpreis, 1994; Heinrich-Böll-Preis, 1997; Heinrich-Heine-Preis der Stadt Düsseldorf, 2000). 2001-ben bekövetkezett halála után 2002-ben három posztumusz díjban is részesült (National Book Critic's Circle Award, Literaturpreis der Stadt Bremen, Wingate Literary Prize). Magyarul két műve olvasható: a *Die Ausgewanderten, Vier lange Erzählungen. Kivándoroltak* címen Szijj Ferenc (2006) és az *Austerlitz* címen Blaschtk Éva (2007) fordításában az Európa Kiadónál.

„Ember vigyázz, figyeld meg jól világot:
ez volt a múlt, emez a vad jelen, –
hordozd szivedben. Éld e rossz világot
és mindig tudd, hogy mit kell tenned érte,
hogy más legyen.”

(Radnóti Miklós: *Nem bírta hát...*)

Időnként szívesen rajzolok meg magamban különféle párhuzamos életrajzokat, abban a hiszemben, hogy más élettükrökben talán megértek valami mást is sorsokból, talán nem lesz olyannyira elrémisztő a különféle *miértek* választalansága, talán biztosabb kontúrt kapnak a *talánok*. Különösen így van ez Radnóti Miklós esetében. Az ő végidejéből hadd idézzem föl röviden két Dezső, Szabó és Szomory utolsó napjait a második világháborús fővárosban. Előbbi, az egymást váltó rezsimeket és országirányítókat (Tisza Istvántól Bethlen Istvánon át Szálasi Ferencig) dörgedelmes publicisztikákban ostorozó és maró satírákban gúnyoló, a „magyar fajt” féltő Szabó Dezső 1945 első napjaiban hal meg egy óvóhelyen, betegségben, legyöngülve. Holtteste napokig áll a hidegben a ház egy eldugott sarkában, mikor tisztelőinek maroknyi csoportja, feltörve a Rákóczi tér kemény talaját, a terror idején ideiglenes nyugalomra helyezi – Budapest fagyos földjét ekkoriban csak a bombák tüze igyekezett fölmelegíteni. Két bombázás közti szünetben temették a tíz évvel idősebb, 75 éves Szomory Dezsőt is egy hónappal korábban, december elején – utolsó hónapjaiban barátai bújtatták és menekítették lakásról lakásra a zsidó volta miatt üldözött író, akinél arra is kellett ügyelni, hogy mindez úgy történjen, hogy minél kevésbé essen csorba a hiú, nárcisztikus hajlamú, de önmagát iróniával szemlélő ember (ebben hasonlított Szabóra) büszkeségén, méltóságán. Emberi színjáték az ostrom közepette. Szomory utolsó lakhelye a Pozsonyi út 22. szám alatt volt – ugyanebben az utcában élt Radnóti Miklós is a feleségével házasságuk idején, sokszor megénekelt boldog tárgyak és könyvek között. Budapest ostroma idején azonban ő már nem tartózkodott ezen a földön – Szomory csöndes túlvilágba szenderedésekor körülbelül egy, Szabó Dezső végkimerültsége idején két hónapja feküdt már tömegsírban, Abda község közelében. Csak másfél évvel később, ’46 nyarán exhumálják, és temetik (újra?) el.

1945 elején Örley István – író, a *Magyar Csillag* (a *Nyugat* örököse) szerkesztője, etikai példakép, a civil éthosz megtestesítője még hosszú évtizedekig, az *Iskola a határon* Medve Gáborának mintája – ekkoriban

a zsidótörvények által megbélyegzett barátai, ismerősei megmentése érdekében tevékenykedik. A munkatáborban sínylő Halász Gábornak, a kor egyik vezető esszéistájának, irodalmárjának hamis papírokat szerezne. Halász – Szerb Antalhoz, a hatalmas műveltségű íróhoz-irodalomtörténészhez hasonlóan – nem hajlandó megsérteni az ország törvényeit: inkább bíznak (reménykednek) a fennálló rendben (és nem akarják, hogy barátaikon-rokonaikon torolják meg az ő szökésüket). Néhány héten belül a balfi táborban mindketten életüket vesztik (hogy éhen haltak-e, végleg legyen-gülve, vagy puskatussal verték agyon őket, mikor már nem tudtak tovább ásni, maig nem sikerült hitelt érdemlően bizonyítani – de mi is a különbség e halálnemek között). Örley, még januárban, egy légiriadó múltán kimegy az óvóhely elé, dohányozni egyet a szabad levegőn. Milyen lehetett a téli ég – kékségével tüntetett vagy fehér, tajtékos, mint Radnóti versében („Cigaret-tát sodrok magamnak, / lassan, gondosan. Élek.”). Egy visszaforduló repülőgép bombája végez vele.

Az 1985-ben megalakult Örley-kör alapító tagjai között volt a Lengyel Balázs–Nemes Nagy Ágnes házaspár is, akik negyven évvel korábban Örleyvel együtt dolgoztak Szerbék (és mások) megmentésén. Lengyel Balázs visszaemlékezéseiben beszámol ezekről az évekről, s arról, milyen nehéz most megérteni az akkori választásokat: „kénytelen vagyok az újabb nemzedékek számára, akik tudják, hogy mi történt és nem értik, hogy miért nem szaladtak szét a kirekesztettek, miért hagyták magukat bevagonírozni, majd megöletni, kénytelen vagyok beszélni az úgynevezett stabil rendről, a természetes társadalmi kényszerről, mint a berögzött polgári-katonai fegyelem velejárójáról. Arról, hogy e rendet aligha lehet negligálni – főleg nem a már megállapodott korosztályokban. Gyerekekkel, nagyobb családdal nem lehetett bujkálni. Igen, de melyik jobb: a későbbi vészes fenyegetettség vagy az azonnali életveszedelem vállalása?” A fiatal, alig húszéves Nemes Nagy levélben keresi fel a neves szerkesztő urakat verseivel, akik azonnal biztatni kezdik, személyes találkozást indítványoznak, s Halász Gábor beajánlja a *Magyar Csillag*hoz is. Halász egy 1944 nyarán írt levelének alábbi részlete pontosan érzékelteti a kor minden abszurditását, hogyan törődtek a nyelvvel ezek a fiatal költők, irodalmárok a munkaszolgálatok között: „...levelét teljes egy hónapi késedelemmel vettem kézhez, miután Jászberényt, Monort megjártam mun-

kaszolgálatos minőségben, és most Pesten gyarapítom a Lehel utcai katonai raktárt... (Ez utóbbi sorokat már 7-én légiriadó közben írom, egy városligeti híd alatt, ahol, mint a francia filmekben, meghúzódtunk. S most térjünk vissza az irodalomra.) (Az ujjlenyomatokat bocsássa meg. Ez is valóság, a munkánk jegye.) ... (Szerb Tóni is itt van. S itt van Sárközi Gyuri – irodalmi triumvirátus) ... Jó itt a ligetben, a félórás lopott szabadságban; töményített sűrű szabadság ez, mert hosszú rabság előzte meg. Élni, úgy látszik, mégis jó dolog... A gépek sehogy sem akarnak jönni; zúgásuk helyett csak a békák kuruttyulnak a Városligeti-tóban. Majdnem falun érzem magam is. Kedves Ágnes, hírt adhatna magáról ide is. Címem: Hungária út 140. Polgári iskola, 701/304 munkásszárad. A levelet természetesen cenzúrázzák.”

Szerb Antal irodalmi előadásokat tart munkaszolgálatos társainak (Vörösmartyról, Shakespeare-ről...), Radnóti versfelolvasásokat szervez. Utóbbi így ír 1942-es naplójában: „Poros a költészet még így is körülöttem. Versenyre, költők! Kivel versenyezzek? Boldog Arany, Petőfi szállt veled, s boldog Ady, Babitscsal szálltál. Attila lenne... Lesz-e még időm...? A »szoba« nevelődik. A látogatásra »házi könyvtárt« rendeltek össze, az olcsó Tolnai-féle sorozatból (gyalázatos kiadás, strófák kétszer nyomva, kiejtve strófák, sorok, szavak hiányoznak. Az Emberek-ből hiányzik egy sor...) megvan Petőfi, Arany, Berzsenyi, Balassa, Vörösmarty, Csokonai. S tegnap délután megkértek, olvassak fel nekik. Minden költőtől három verset olvastam, egy ismert, iskolai darabot, magyarázva, hogy »mégis« milyen szép s két »saját felfedezést«. Persze a válogatás rossz, az Arany-füzetben a Mindvégig nincs meg például. Tizennyolc verset olvastam fel, s úgy éreztem, rászoknak nagyon.” Sokféleképpen tudja a költészet nyelve pillanatokra átformálni a valóságokat – Szerb és Radnóti a modern világ Orpheuszai, még ha csak annyit érnek is el, hogy a formát, az emberhez méltó rendet, a szépséget csempézik be létükben megalázott társaik zűrzavaros világába. Bár énekük nem röpíti ki a halakat a tengerből, nem varázsol meleg kesztyűt a fogva tartottak fagyos ujjaira, s legfőképp nem hoz vissza senki elveszettet a hazától távoli frontvonalakról. Nem hozza vissza a barátot, Bálint Györgyöt sem: „És felriadok, de a hang már / hallgat, akár odakint Ukrajna mezőin a holtak. / Eltűntél. / S ez az ősz se hozott hírt rólad. / Az erdőn / újra suhog ma a tél vad jóslata, húznak a súlyos / fel-

legek és hóval teli újra megállnak az égen. / Élsz-e, ki tudja?” (*Ötödik ecloga*)

Ezen idők költőinek egyik legváratlánabb tapasztalata lehetett az, hogy egymásnak feszülnek a formák, az értelem letéteményesei, s az elszabadult, szorongással telített világ. József Attilának tulajdoníthatjuk a *Szép Szó* folyóirat indulásakor megfogalmazott programot: „A diktatúrák légkörében divat »szép szónak« becsmérlni a szellemi humanizmusnak mindama megnyilatkozásait, amelyeket rengeteg szenvedés és erőfeszítés hozott napvilágra s amelyek művelődésünk elveiként lebegnek előttünk. Mi, amikor szép szóval akarjuk kifejtetni azt az emberi öntudatot, amelyet a világszerte föllépő erőszak a lelkek mélyére kényszerít, nem ismerhetjük el az erőszak szellemi fölényét azzal, hogy az általa kigúnyolt szép szótól megfutamodunk. Mi vállaljuk a becsmérlest. »Szép szó« magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött *érvt* jelent.” Az értelem alakzataihoz történő fellebbezés, a rend vágya minduntalan fölbukkan Radnóti költészetében is. A *Talán...* című versben (1940) eképp ír: „És mégse hagyj el karcsu Ész! / ne éljek esztelen. / Ne hagyj el meggyalázott, / édes Értelem.” József Attila kései Flóra-verseit idézi az, ahogyan a *Nyugtalan őszülben* találkoznak a megtartó, az emberi öntudatot formáló szerelem és az értelem képzetei: „Aludni tér a vidék, / száll a halál fehér, / szép suhanással, az ég / dajkálja a kertet. / Hajadban nézd! arany őszi levél, / ág sírt feletted. // Ó, de te lobbanj föl az ősz, a halál fölé, / s emelj föl engem is Édes: / légy szerelemre okos ma, / csókra okos, álomra is éhes. // Szeress vidáman, ne hagyj el, az álom / sötét egébe is zuhanj velem./ Aludjunk. Alszik már odakinn a rigó, / avarra hull le ma már a dió, / nem koppan. S bomlik az értelem.” Az utolsó sorok itt az álomba szenderedő tudat állapotára utalnak, arra a helyre, ahová – a kedves óvó karjai között – oly sokszor lehetett menekülni. A valóság világa már nem nyúlt menedékhelyet, s nem menedékidőt. 1944-ben a fizikai világ bomlott meg, s vele együtt az évek – a kiszolgáltatott test szférája kerül szembe az elme szabadságra ítélt, de magára hagyott létével. „Nem bírta hát tovább e roncsolt szív s tüdő / a multat és e bomlott éveken / virrasztó gondokat, hitet, csalódást, / nem bírta hát, csupán az értelem, // s az bírta volna még. De megszökött a test (...)” (*Nem bírta hát...*, 1944). A *Majális* (1944) című, az ember esendőségéről is tudósító versben az érzékekre erőteljesen ható gramofonzene által megigézett május-

ünnepi fiatalság tűnik föl. (Én elsősorban a korban népszerű hazafias propagandazeneket vagyok hajlamos a sorok közé halani – de lehet, hogy inkább gyöngéd szerelmes nótákról van szó?) Vajon kihez szól a vers végi, kijelentő modalitású (s ezért rezignált, semmint reménykedő) mondat? A verset megéri teljes terjedelmében idézni:

A hangraforgó zeng a fű között,
s hördül, liheg, akár egy
üldözőtt, de üldözők helyett a lányok
kerítik, mint tüzes virágok.

Egy lányka térdrehull, lemezt cserél,
a háta barna, lába még fehér,
a rossz zenén kis lelke fellebeg
s oly szürke, mint ott fönt a fellegek.

Fiúk guggolnak és parázslanak,
az ajkukon ügyetlen szép szavak,
duzzasztja testük sok kicsiny siker
s nyugodtan ölnek, majd ha ölni kell.

Lehetnének talán még emberek,
hisz megvan bennük is, csak szendereg
az emberséghez méltó értelem.
Mondjátok hát, hogy nem reménytelen.

Az utolsó évek költeményeiben láthatóan megképződő test–értelem kettősség (olykor mintha szembenállás) nem valamiféle racionalista, ideologikus örökség, s legkevésbé az ösztönök kárhóztatása (emlékezzünk korábról a *Pogány köszöntőre*). Vélhetően az egzisztenciális romlás, a leszűkülő fizikai tér („száműzetés” lakásokba, barakkokba) hatása lehet az értelemhez, szellemhez történő szüntelen fellebbezés – egy másik világ keresése ez, ahol létrejöhet a létezésnek a valóság szorításában alig megtapasztalható teljessége. Sokáig eme alternatív világ létrehozásának lehetséges médiuma

a nyelv: a költői szó képes menedékhelyek, idill megteremtésére, még ha az idill rendre valamiképpen a beszéd pillanatától távoliként (emlékként, álmoként, elveszett otthonként) merül fel. És időnként a mágia teljes mértékben visszahúzódik, elveszítve óvó erejét („magamban élem át már mindazt, mi hátravan, / nem nézek vissza többé s tudom, nem véd meg engem / sem emlék, sem varázslat”). A klasszikus formák mélyén a nyelv – ahogyan a lét is – dadog. Mint annyiszor, a szó újra önmaga elégtelenségével szembesül, a költő pedig azzal, hogy neki végül egyedül ez maradt („az égre írj, ha minden összetört”). Az olvasók köre egyre törekenyebb („Mondd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?”), de a ceruza csak kopik a papíron, és a grafit és fa találkozásából, e fekete ákombákomból valami olyan születik, ami semmilyen más módon el nem érhető tapasztalathoz juttat ma is bennünket – nem tudjuk pontosan, hol és hogyan él ez a dolog (nevezzük most versnek), de biztosan nem a papíron, s nem a nyomdafestékben. S nem csak értelmünket, hanem érzékeinket is stimulálja akkor, amikor katartikus, elmozdító hatást ér el: valamit megindít, s valami megindul, a zsigerek felől, s végigárad a testen. Cselekednek a sejtjeink. És valamit megértünk, még ha nem is tudjuk, pontosan mit értettünk meg, s nehezen tudnánk azt szavainkkal (kinek is?) visszaadni.

Talán jobb, ha nem párhuzamos életsorsokról beszélek. Nemcsak futnak egymás mellett, hanem időnként metszik is egymást, összegabalyodnak, majd örökre szétválnak – s nem találkoznak a végtelenben. Őrizzék meg különbözőségüket. De olykor létrehozunk olyan geometriai rendszereket, melyekben mindez – párhuzam és metszés, otthonosság és idegenség, találkozás és különbség – egyszerre lehetséges: ez az olvasás geometriája.